

A [II] és a [III] ábrán szerepel még egy komponens, az ET. Ez képviseli azt a mély szerkezetben feltételezhető elvi kapcsolatot, amely a szóban forgó valóságreszre vonatkozó tudás egyedi és általános összetevői között van.

2.2. A kettős szillogizmus konstituensei

2.2.1. A gyakorlati szillogizmus lépései

A teljes szillogizmust ritkán használjuk. A szillogisztikus következtetés formálisan teljes sémájának leírása mellett LAUSBERG is kitér a szillogizmushoz hasonló sorrendekre. Ezek egyikére Shakespeare Rómeó és Júliájából emel ki egy szegmentumot.

(1) „*Well, think of marriage now (= propositio): younger than you, I here in Verona, ... I are made already mothers (= premissa maior)... I was your mother much upon these years I that you are now a maid (= premissa minor). Thus then in brief (= conclusio-Formel): the valiant Paris seeks you for his love (conclusio, die inhaltlich nur eine konkrete ratio der propositio ist).* (RJ 1,3,69; LAUSBERG 1963. p.119)

Az alábbi magyar nyelvű szakszövegben sem nehéz hasonló lépéseket felismerni.

(2) „*A közöny és elmaradottság árjában a múlt század végén Bourneville az egyetlen vigasztaló jelenség; ez az apostoli türelmű elmeorvos ötödfélszáz idiótát próbál munkával és tanítással emberré faragni. Gyógypedagógusaink tanulhatnak tőle türelmet is, módszert is, hitet is. De nemigen tanult senki semmit – hiszen apostol volt, s mint tudjuk, az apostolság lényege: csinálja ő, és gebejden meg.*” (Benedek István, Aranyketrec: 1957. 227)

A) A de-viszony utótagja

Az idézett gondolatmenet utótagjának szillogisztikus lépései egyértelműek. A „[Bourneville] apostol volt” kijelentést a *hiszen* kötőszó tényközlő megokolásként, azaz kis premisszaként kapcsolja a „*nemigen tanult senki semmit*” kijelentéshez, ami ezáltal – előre vetett helyzetében – nem is lehet más, csak konklúzió.

Több szempontból is tanulságos az alakulat harmadik tagja: „*az apostolság lényege: csinálja ő, és gebejden meg*”.

Formális szempontból közelítve látható, hogy az előző két kijelentés egyedi, konkrét voltához képest ez a kijelentés egyérteiműen általános és elvont (ti. hogy mi „*az apostolság lényege*”), szerepe tehát tipikusan nagy premisszai szerep. Akkor is az lenne, ha nem vezetné be a „*mint tudjuk*” kifejezés, amely a szerepet magát teszi explicitté. De a szerep mellett egyéb érv is szól. A nagy premissza magába is foglalhatja a kis premisszát, s így mindkét premissza szerepében okolja meg az előre vetett konklúziót:

(q) „*nemigen tanult senki semmit*”, (pr) *hiszen* „*az apostolság lényege: csinálja ő, és gebejden meg*”, [és (p) ő „*apostol volt*”].

Egy funkcionális vizsgálat mindenekelőtt a kijelentés egészében megnyilvánuló iróniát tenné vizsgálat tárgyává; s ebben bizonyára figyelmet szentelne a szillogisztikus lépések lineáris rendjének. A konklúzió szerepű kijelentést például el lehetne vinni a maga

sablonos helyére, vagyis a következtetési folyamat végére. A *de*-viszony utótagjának első helyére ekkor leginkább a nagy premissza kerülhet:

De (pr) mint tudjuk, az apostolság lényege: csinálja ő, és gebedjen meg, és (p) [Bourneville] apostol volt, (q) nemigen tanult [hát tőle] senki semmit.

B) A *de*-viszony előtagja

Az előtagnak mint szillogisztikus következtetésnek a belső rendjét saját szabálykövetése, valamint az utótag rendje együttesen szabályozza. Az előtag záró szerepű kijelentése –(q)– *„Gyógypedagógusaink tanulhatnak tőle türelmet is, módszert is, hitet is.”* – kétszeresen is konklúzió. Következik egyrészt saját előzményéből (akár külön-külön, csupán az egyik kijelentésből, hiszen ezek egymással is a következmény–megokolás viszonyában állnak):

(p) „A közöny és elmaradottság árjában a múlt század végén Bourneville az egyetlen vigasztaló jelenség; ez az apostoli türelmű elmeorvos ötödfélszáz idiótát próbál munkával és tanítással emberré faragni.”

De a konklúzió szerepet erősíti meg utólag a *de*-viszony utótagjának előre vetett konklúziója is:

(q) „Gyógypedagógusaink tanulhatnak tőle türelmet is, módszert is, hitet is. De (q) nemigen tanult [tőle] senki semmit, ...”

A *de*-viszony itt vizsgált előtagja konklúziójának van egy figyelemre méltó tanulsága, az tudniillik, hogy explicit. Amikor ugyanis a *de* kötőszó elvárástörő szerepet tölt be, akkor az utótag többnyire az előtag implicit elvárását törli; vagyis úgy, amiként a példa alábbi változatából is elhagyható lenne.

„(p) A közöny és elmaradottság árjában a múlt század végén Bourneville az egyetlen vigasztaló jelenség; ez az apostoli türelmű elmeorvos ötödfélszáz idiótát próbál munkával és tanítással emberré faragni. De (q) nemigen tanult [tőle] senki semmit – hiszen apostol volt, s mint tudjuk, az apostolság lényege: csinálja ő, és gebedjen meg.”

2.2.2. Az elvárástörés és a tagadás

Mivel a használatban az elvárást törő *de* kötőszó igen gyakran tagadó mondat élén jelenik meg (pl. *„Lehettem volna oktató (...), de nem lettem...”*), azt hihetnénk, hogy e két művelet, vagyis az elvárástörés és a tagadás egy komplex funkció két eleme. Ez a hiedelem látszik megvalósulni a – konstruált – (1) példában.

(1) *X. Y. eredeti alkotó volt. De nem hitt a művében.*

A kéttagú megnyilatkozás *De nem szegmentuma* – tévesen – azt sugallja, hogy az előtag implicit konklúzióját a *De* és a *nem* együttesen törli. Ha azonban a jelentésszerkezet (1)-ben megjelenő explicit elemeihez hozzárendeljük az – elemzésben elfogadható – implicit elemeket, azaz a konklúziót és a nagy premisszát, akkor a *De* és a *nem* szerepei elkülönülnek egymástól. A *De* kötőszó egy implicit állítással törli az előtag ugyancsak implicit tiltását (Elvárható lett volna [tehát], hogy X. Y. ne panaszkodjék, *De* [tény,

hogy] panaszkodott), az utótag explicit tagadó mondata megokolja az elvárás törlését (panaszkodott, [mert] *nem hitt a művében*).¹

(Apr*) Ha egy eredeti alkotó hisz a művében, akkor nem panaszodik.

(Ap) *X. Y. eredeti alkotó volt.*

(Aq*) Elvárható lett volna [tehát], hogy X. Y. ne panaszkodjék,

(Bq*) *De [tény, hogy] panaszkodott,*

(Bp) [mert] *nem hitt a művében.*

A (2) példa elemzésével ellenőrizhetjük a fenti állításunkat. Az utótag megokoló szerepű kis premisszája itt állító mondat ([mert] *hitt a művében*), s amit megokol, annak tagadó mondatnak kell lennie.

(2) „Ismerősök arról beszélnek, hogy Bartók, aki ma a korszerű zene ünnepelt mestérének számít, néhány év előtt, itt Amerikában, életének utolsó éveit szűkösködő szegénységben élte le. *De hitt a művében.*” (Márai Sándor 1990. 219 Napló 1945–1957. Akadémiai–Helikon, Budapest)

(Apr*) Ha az életének utolsó éveit valaki szűkösködő szegénységben éli le, akkor a panaszkodása magától értetődő magatartás.

(Ap) *Életének utolsó éveit Bartók szűkösködő szegénységben élte le.*

(Aq*) Érthető lett volna [tehát], ha Bartók panaszodik.

(Bq*) *De nem panaszkodott,*

(Bp) [mert] *hitt a művében.*

Az – implicit vagy explicit – nagy premissza kétféle kollektív tapasztalatból építkezik. Felépülhet egyrészt egy tényállás-konfigurációra vonatkozó általános tudásból; másrészt magára a konverzációra, annak szokásos (nyelvi, nyelvhasználati, kommunikációs) szabályaira vonatkozó tapasztalatokból.

2.2.3. A szövegmondatok mint kijelentések

A szöveg mondatainak logikai minősége – állító vagy tagadó volta – különösen fontos sajátosság. Tudták ezt már a klasszikus nyelvtanok is, de az akkori tudás, saját fejezetébe zárva, nem talált kapcsolatot a rokon fejezetekkel: a kauzális, az ellentétes, a feltételes, vagyis az ugyancsak logikai természetű viszonyításokkal. A szöveg viszont – s azon belül is a szövegszerveződés szemantikai-pragmatikai vonulata – oly feltűnő módon épül az állítás–tagadás szerepeire, hogy az elvárástörés vizsgálatába be kell vonnia azokat. Az alábbiakban a *de*-viszony környezetstruktúrája elemeiként vizsgáljuk a tagadó mondatokat.

A) A tagadó mondat állító előzménye

Az alábbi párbeszédes Márai-szövegrészlet vitájában egy állító kijelentéssel szemben („Az említett idegen »angol«”) hangzik el az azt tagadó mondat: „*Nem angol*”, továbbá a tagadás indoklása.

(1) „[A szerkesztő ezt mondta:

- Fenn, a Frisze fölött, már közel a Posillipo tetejéhez, lakik most egy idegen, aki meg akarja váltani a világot.
Egy ingújas fiatal ember leszólt az ablakból:]
- *Angol.*
- *Nem angol – mondta megvetően a lóversenyrovat vezetője. – Ha angol lenne, ismerném, mert kijárna az ügetőversenyekre.*” (Márai 1995. 27. *San Gennaro vére.* Akadémiai–Helikon, Budapest)

Az idézett vita „*Nem angol*” kijelentése önmagában nézve egy tagadó mondat, az érvelés részeként pedig egy deduktív következtetés konklúziója. A konklúzió-szerephez feltételezendő „következtetési alap”-ból az egyik tétel a feltételes szillogizmus nagy premisszájaként explicit módon van jelen („*Ha angol lenne, ismerném*”), míg az ellentétesen viszonyított kis premissza (*de nem ismerem*) el sem hangzik, hiszen azt a partnerek tudatában az *ismerném* predikátum feltételes módja, valamint a következtetés mechanizmusa létrehozza.

Részletkérdés, de fontos részlet, hogy az idézett feltételes mondatban valójában két feltételes mondat – s bennük két következtetés – kapcsolódott össze.

„*Ha angol lenne, kijárna az ügetőversenyekre*”, hiszen köztudott, hogy az angolok kijárnak az ügetőversenyekre, [de ő nem jár ki]; „*ha [viszont] kijárna az ügetőversenyekre, akkor ismerném*”, hiszen azokat, akik kijárnak, nekem mint a lóversenyrovat vezetőjének ismernem kell, [de őt nem ismerem].

B) A tagadó mondat tipikus szerkezeti helyei

A tagadó mondatnak tipikus szerkezeti helyei közül a *de*-viszony környezetében az alábbi kettőt vizsgáljuk meg. Az egyik a kizáró, a másik az elvárástörő ellentétes szerkezeten belül található. E két hely különbségét az alábbi példa segítségével értelmezzük.

(2) „*Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig.*” (Kertész Imre: Sorstalanság. Magvető, 1975⁸, 329)

Állító kijelentés tagadása

A beszerkesztett tagadó mondat (*Nem az én sorsom volt*) egy előtte álló elhangzó (explicit) vagy kimondatlanul/leíratlanul maradt (implicit) állító kijelentés egészét vagy – miként a példában – részletét tagadja.

Állító kijelentés: Én is végigéltem egy adott sorsot.

A tagadó mondatnak (*Nem az én sorsom volt*) – attól függően, hogy miféle jelentésszerkezet alkotórésze – elvileg kétféle tagadó folytatása lehet. Példánkban az alábbiak.

Kizáró ellentétes folytatás, amely maga is kétféle lehet: explicit, illetőleg implicit.

Explicit tagadó mondat: *Nem az én sorsom volt, hanem* valaki másé.

Implicit tagadó mondat: [Tehát] *Nem nekem kellett volna végigélnem, hanem* valaki másnak.

Elvárástörölő ellentétes folytatás

Explicit tagadó mondat: Nem az én sorsom volt, **de** én éltem végig.

Implicit tagadó mondat: [Tehát] Nem nekem kellett volna végigélnem, **de** én éltem végig.

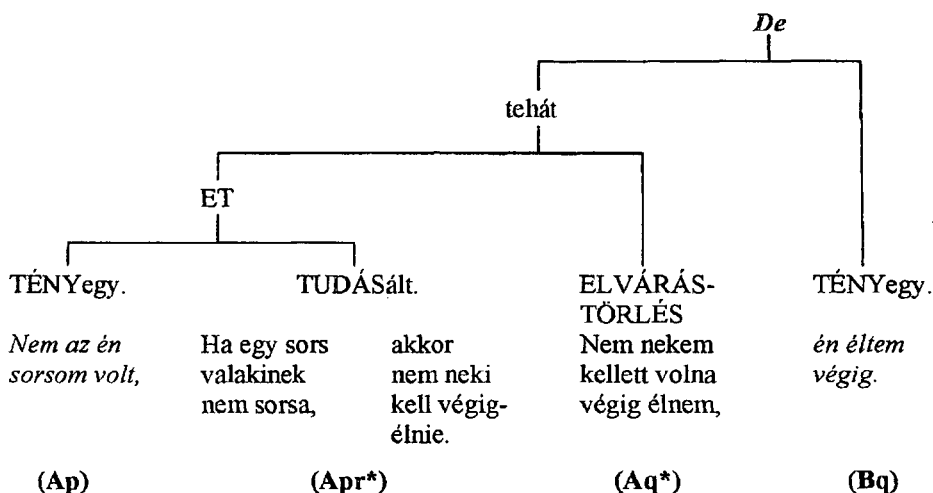
A példa explicit tagadó mondatának kétféle, azaz kizáró, illetőleg megszorító ellentéteségű beszerkesztettségében közös tanulság rejlik. Eszerint mindkét ellentétfajta egy közös általános hiedelemre épül:

„Mindenki a saját sorsát éli végig.”, illetőleg feltételes fogalmazásban:

„Ha egy sors valakinek nem sorsa, akkor nem neki kell végigélnie.”

Ha ezt a közös hiedelmet egy közös jelentésszerkezet nagy premisszájaként fogjuk fel, akkor ágrajzon a két ellentétfajtát az alábbi módon reprezentálhatjuk.

Elvárástörölő ellentétként a példa én éltem végig kijelentését a **de** kötőszó az implicit „Nem nekem kellett volna végigélnem”-féle tagadó mondattal állítja közvetlen ellentétbe.

A kizáró ellentétfajta **hanem** kötőszóval bevezetett állítását a fenti ágrajz összetevői közül vagy az (Ap) vagy az (Aq*) összetevők – illetőleg mindkettő – alatt találjuk meg.

(Ap) *Nem az én sorsom volt, **hanem** valaki másé.*

(Aq*) *Nem nekem kellett volna végigélnem, **hanem** valaki másnak.*

2.2.4. A **de** kötőszó utáni kijelentés állító / tagadó minősége

Külön figyelmet érdemel a tagadó mondat a jelentésszerkezet utótagjában. Mi a különbség az alábbi utótagi tételek között?

(1) *Állunk a megállóban, várjuk a trolit, eltelik tíz perc, végre jött egy,*

a) *de teli volt.*

b) *de nem állt meg.*

A különbség egyik domináns jegye egyértelmű: az a/ jelű utótag állító, a b/ jelű tagadó mondat. Vizsgálatát az utóbbival kezdjük.

A tagadó mondat kapcsolódása egyértelműen ki van jelölve: neki tagadnia kell valami előtte elhangzott, azaz explicit, illetőleg el nem hangzott, de a jelentésszerkezetből egyértelműen kikövetkeztethető, azaz implicit állítást.

[I]

Ad b) *Jött egy troli, de nem állt meg.*

(Ap)	TÉNY <i>jött egy (troli)</i>	(Bp*)	[mert tele volt]
(Aq*)	ELVÁRÁS megáll,	(Bq)	ELVÁRÁSTÖRLÉS <i>nem állt meg</i>
	[HISZEN]		
(Apr*)	Ha jön egy troli, akkor az a megállóban meg szokott állni.	(Bpr*)	Ha egy troli tele van utassal, előfordul, hogy nem áll meg a megállóban.

Kommentár:

A *de* kötőszó előtti, (A)-val jelölt következtetésnek két implicit tétele van: a konklúzió (Aq*) és az itt – együttműködve a kis premisszával – megokoló szerepű nagy premissza (Apr*).

Az implicit (Aq*) állító minőségű tartalmát (ELVÁRTUK VOLNA / KELLETT VOLNA, hogy *megálljon*) az ellentétes utótag tagadó minőségű explicit konklúziója – *de* (Bq) *nem áll meg* – egyértelműen kijelöli.

A *de*-viszony utótagjának kis és nagy premisszája – (Bp*) és (Bpr*) – egyelőre egyaránt implicit. A beszélőre van bízva, hogy tud-e / talál-e magyarázatot, illetőleg akar-e magyarázatot adni partnerének a szokatlan helyzetre. Lehetséges magyarázat lehet az a/ változat is: ..., *de nem állt meg, mert tele volt.*

[II]

Ad a) *Jött egy troli, de tele volt.*

(Ap)	TÉNY <i>jött egy (troli)</i>	(Bp)	TÉNY <i>tele volt.</i>
(Aq*)	ELVÁRÁS fel tudunk rá szállni,,	(Bq*)	ELVÁRÁSTÖRLÉS nem tudunk rá felszállni,
	[HISZEN]		
(Apr*)	Ha jön egy troli, akkor arra általában fel lehet szállni.	(Bpr*)	Ha egy troli tele van, akkor arra általában nem lehet felszállni.

Kommentár:

Az a) valamint a b) változat különbsége mindenekelőtt abban van, hogy a *de*-vel jelölt ellentétes viszony a b) változatban közvetlenül a két konklúzió között volt: ((Aq*), *de* (Bq)), az a) változatban a két kis premissza közt található: ((Ap), *de* (Bp)).

Mindkét változatban csupán két tétel explicit, de az utótagi tételek szerepe különbözik. A b) változatban a tagadó minőségű konklúzió explicit, az a) változatban az állító minőségű kis premissza az.

Ez a helyzet vet fel egy pragmatikai jellegű kérdést. Lehet-e tagadó mondat a (Bp), azaz a *de*-viszony utótagi kis premisszája, azaz így: (Ap) *Jött egy trolis, de* (Bp) *nem volt tele.*

Maga az ellentétes összetett mondat érvényes, de egyik tételének fenti jelölése nem. Az utótagi tagadó mondatnak konklúzió szerepben kell állnia.

[III]

Ad a) *Jött egy trolis, de nem volt tele.*

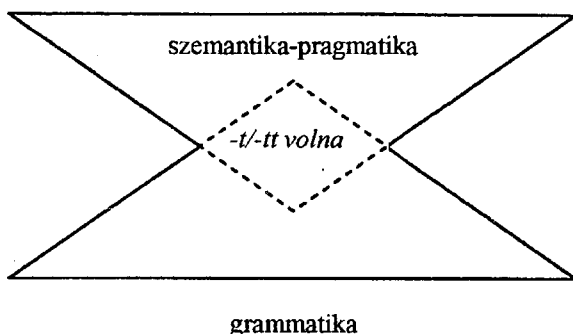
(Ap)	TÉNY <i>Jött egy trolis</i>	(Bp)	TÉNY <i>még nem volt vége a mérkőzésnek.</i>
(Aq*)	ATTÓL FÉLTÜNK, hogy tele lesz, <i>de</i>	(Bq*)	ELVÁRÁSTÖRLÉS <i>nem volt tele,</i>
(Apr*)	[HISZEN] a mérkőzés végén a trolis már az induláskor megtelnek utasokkal.	(Bpr*)	Ha még nincs vége a mérkőzésnek, akkor a trolis még üresen járnak.

2.2.5. A feltételes múlt jelentésszervező szerepe

(a Petőfi-szótár volna szócikke alapján)

A feltételes múlt kétarcú alakulat. Alulról, a megszerkesztettség felől a ragozott ige egy meghatározott alakja; felülről, azaz segédigei szerepe felől nézve pedig egy jelentésszerkezet modális tartományának nyelvileg kifejezett (explicit) alkotórésze; egyik arcát tehát a grammatika (morfológia) a másikat a szemantika-pragmatika látja.

[I]

Az [I] ábra mindkét háromszöge beékelődik a másikba. A kommunikációs helyzet, a közös előismeret, a szövegfajta s a műfaj stb. sajátosságaitól függ, hogy adott esetben melyik szint milyen mélységig vesz részt a másikban, s hogy ez mennyire kölcsönös.

A *volna* segédige szemantikai-pragmatikai arculatára – egy-egy modális szerepű ige-típus vizsgálatának analógiájaként – MURVAI OLGA és KIEFER FERENC munkái hívták fel a figyelmem (MURVAI 1982, KIEFER 1983, 1990). Abban a feltételezésemben pedig, hogy a témakört érdemes elméleti és tapasztalati megközelítés szintézisében vizsgálni, SZÉPE GYÖRGY – egy korábbi elemzésem nyugtázásaként írott levelében – erősítette meg.

A *volna* kettős arculatával első alkalommal 1993-ban Miskolcon a Harmadik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián foglalkoztam (BÉKESI 1993. 327). Ottani esetleges példáimat látva WACHA IMRE hívta fel figyelmem a Petőfi-szótár *volna* szócikkére; ennek anyagát veszem alapul a következőkben.

A) A Petőfi-szótár *volna* szócikke rendkívül gazdag, már első áttekintésekor is fontos lehetőségeket ismerhetünk fel benne. Ezek elsősorban abból fakadnak, hogy a feltételes módú igealakokat tartalmazó mondategységeket a szótár kontextusukkal közli, amelyek szerkezetileg összetett vagy többszörösen összetett mondatok, s nem ritkán szövegegység értékűek.

Az öt csoportból három feltételes alárendelés; ekkor csupán mellékmondatban, csupán főmondatban, illetőleg mellékmondatban is és főmondatban is feltételes múltban áll az igealak:

„Ha akkor látok a világba: / Nem marasztott volna tán hiába.”

„...ha mások vezérelték volna az ellenpártot... saját bátorságok ...talán megtanítandá őket, a keletkező harc elé reménnyel tekinteni.”

„Ha ott téglá nem lett volna: / Orrom vére nem folyt volna.”

A további két példacsoport explicit tagmondatai közötti viszony nem feltételes alárendelés, a segédige modalitása azonban itt is feltételes.

„... a vízbe löktek, különben majd megmutattam volna nekik –”.

„Nem azért bántál velem szépen, mintha szánakoztál volna rajtam... hanem azért ... mert hiú vagy.”

A tagmondatok tehát, amelyek a feltételes múltú igealakokat tartalmazzák, különféle szintaktikai viszonyok komponensei lehetnek; de a bennük szereplő *volna* segédige folytán van egy szembeötlően közös szerepük. A *volna* által egy – szintaktikailag is – komplexebb alakulat előtagjaként képviselik (a partner tudatában felidézik) a valamilyen okból elmaradt (implicit) utótagot:

„... ha mások vezérelték volna az ellenpártot ...”, [de nem mások vezérelték].

„Ha ott téglá nem lett volna”, [de volt], „Orrom vére nem folyt volna”, [de folyt].

„... majd megmutattam volna nekik”, [de nem mutattam meg].

„... mintha szánakoztál volna rajtam, [de nem szánakoztál].

KIEFER FERENC, aki pragmatikai szempontból vizsgálta a múlt idejű feltételes mondatokat, 'irreális feltételt' kifejező típusként sorolta be ezeket: „Irreális feltételt találunk a múlt idejű feltételes mondatoknál, itt ugyanis már nyilvánvaló, hogy a feltétel nem valósult meg, és ez a körülmény nyelviileg is kifejezésre jut: (126) (a) *Ha lett volna pénzem, vettem volna autót.* (...) A (126) (a)-ban előfeltevés, hogy nem volt pénzem.” (KIEFER 1983. 288) Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az imént idézett Petőfi-mondatok kapcsos zárójelbe tett implicit utótagjai 'pragmatikai előfeltevések'.

Az alábbi elemzésekkel arra vállalkozom, hogy műveleti háttérrel hozzak létre a pragmatikai előfeltevések ábrázolására: miként, miféle műveletek során idézik fel az explicit részletek az értelemszerkezet feltételezett implicit részleteit, köztük a pragmatikai előfeltevést.

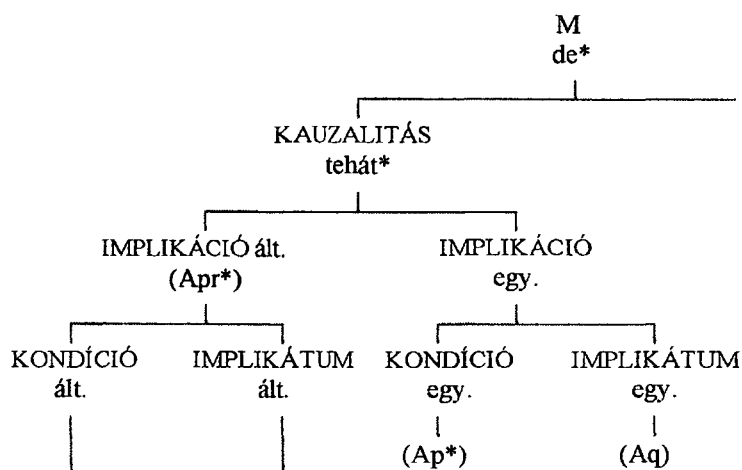
B) A vizsgálat a következőkben arra a feltevésre épül, hogy valamely ige feltételes múltban álló alakja a *de* kötőszóval modellált ellentétfajta szerkezetének egyik explicit komponense. Szerepelhet az ellentétes szerkezet elő- és utótagjában; modalitásuk szerint feltételes, óhajtó, megengedő stb. mondatokban; szintaktikai megformáltságuk és helyzetük főmondat és mellékmondat egyaránt lehet. Mindezekre való tekintettel ebben a tanulmányban azt vázolom fel, hogy hol s miféle implicit komponensek rendelhetők azokhoz a Petőfi-mondatokhoz (-szövegegységekhez), amelyek grammatikai állítmánya feltételes múltat fejez ki.

a) Tipikusan implicit marad az általánosított/konvencionális TUDÁS (jele: pr*), amelyre az egyedi, aktuális kijelentés épül. Ennek jele (*Ha* ..., *akkor*-viszonyra felbontva): *p*, *q*. Az általános, valamint az egyes IMPLIKÁCIÓK közötti kapcsolatot az elvi ET konjunkció jelöli. Mindezt az (1) példa TUDÁS háttéréként a [II] ágrajzon szemléltetjük. (A csillag a komponens implicit jelenlétét jelöli.)

(1) „*Ha akkor látok a világba:
Nem marasztott volna tán hiába.*”

(2) „*... ha ... tudtam volna, hogy ilyen erős vagyok, majd nem bántottatok volna ti
engemet ...*”

A [II] ágrajz azt a feltételezést jeleníti meg, amely szerint az (1) Petőfi-példa egy el-
lentétes szerkezet előtagján belül helyezkedik el. Ebben a megközelítésben a mel-
lékmondat-főmondat *Ha ... [akkor]-viszonyát* logikai műveletként, IMPLIKÁCIÓként
fogjuk fel, amely – mint minden egyedi művelet – feltételezi az egyedi kijelentés tartal-
mához rendelhető általános/konvencionális TUDÁSt, amit szintén implikációs művelet-
ként jeleníthetünk meg. Az általános és az egyedi IMPLIKÁCIÓk – a [II] ágrajzon meg-
jelenített sorrendjükben – oki–okozati [tehát] viszonyban állnak egymással, de ugyan-
ilyen módon okozati–okai [hiszen] viszonyként is elhelyezhetnénk őket.

(1)
Ha a fiú is úgy
látná a világ
veszélyeit, mi-
ként anyja lát-
ja,

akkor anyja
(tán) otthon
tudná marasz-
tani fiát.

*Ha akkor látok
(=láttam vol-
na) a világba:*

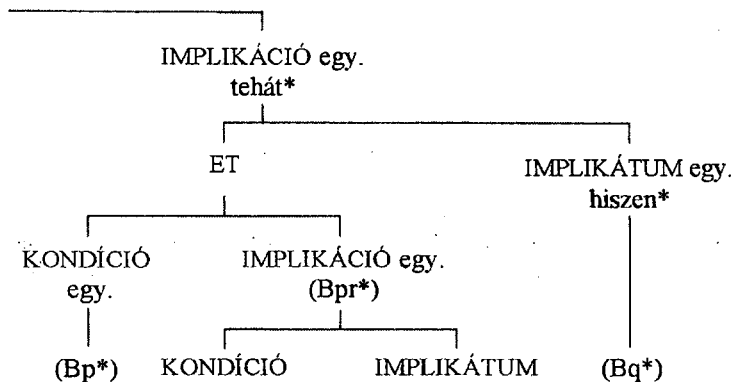
*Nem marasz-
tott volna tán
hiába.*

(2)
Ha valaki tu-
datában van
saját nagy ere-
jének,

akkor ő – álta-
lában – nem
tűri el, hogy
bántsák.

*„ha ... tudtam
volna, hogy
ilyen erős va-
gyok,*

*majd nem bán-
tottatok volna
ti engemet.*

Akkor nem lát-
tam a világba.

Ha a fiú nem
látja a világ
veszélyeit,

akkor anyja
(feltehetőleg)
nem tudja ott-
hon marasztani
fiát.

Anyám hiába
marasztott.

Nem tudtam,
hogy ilyen erős
vagyok.

Ha valaki
nincs tudatá-
ban saját nagy
erejének,

akkor – általá-
ban – eltűri,
hogy
bántsák.

Eltűrtem, hogy
bántsatok.

A [II] ágrajz jelentésszerkezeti összefüggései érvényesülnek az alábbi feltételes mondatokban is.

(3) „Elnyúltam a föld színére ... Ha ott téglá nem lett volna: / Orrom vére nem folyt volna – Nem folyt volna!”

(4) „... hogya vas lett volna a fogam, / A rozsda ette volna meg.”

(5) „Hahogy [Coriolanus] consul maradt vón, ez leendett Közfájdalomra a tapasztalás.”

(6) „Sirathatjuk ... Mohácsot, Kiket ott a török fegyver levágott: Ha őket eltemették vón rendesen, Húsz ezer sír állna ottan egy helyen.”

(7) „Ha a folyóba nem estél volna, mindnyájokat végig csépeled vala.”

(8) „Ha más valamely sereg lett volna ... ha mások vezérelték volna az ellenpártot ... saját bátorságuk ... talán megtanítandá őket, a keletkező harc elé reménnyel tekinteni.”

(9) „... ha Etelke meghült / Szíve ott alatt nem / Porlanék a sírnak ... / Éjjelében: ah, úgy / Tán nemcsak barátod / Lettem volna egykor.”

(10) „... ha más nemzet tagja volnék, nem szorultam volna rá, hogy én tegyem ez ajánlatot, mert nekem tette volna azt a nemzet.”

(11) „Születtem volna gazdag úrnak: / Bizonyosság-tételért / Egy-egy gyémántkövet dobnék el / Minden kis szavadért.”

(12) „Tartottunk volna össze: a világ most / Tudná hírünket ... / Tartottunk volna össze, nem törölnénk / Szemünkéből annyi fájdalmas könyűt.”

(13) „Kérte volna meg akkor Ashby Lucyt, bizonyosan oda adja vala az öreg gróf.”

(14) „Mondott volna csak felényt is más ... Majd kiálltunk volna a mezőre.”

(15) „Ne keveredtek volna csak jámbor békés Lafayettek közénk, hagyták volna azokra az ügyet, a kik küzdeni mertek, nem esett volna e csorba dicsőségünkön! „

(16) „... a gyáva török sereg futásnak ered ... talán mostanság is futna / Hogya a huszárok el nem érték volna. / De bezzeg elérték.”

(17) „Szerelmemet én / Titkoltam volna örökké, / Elvittem volna magammal / A más életbe ... Ha nem veszi észre Harangláb.”

(18) „Rágyújtottam a pipára ... / Azaz rá gyújtottam volna, / Hogya már nem égett volna.”

(19) „Hányta volna le a madár nyakra főre. Lehányta volna ám, ha birt volna véle.”

(20) „Őn boldog lett volna, ha Jennyt nejének nevezhetendé.”

(21) „... tűrném veszteségemet ... / Csak elbúcsúztam volna tőle, csak / Egy szót mondhattam volna még neki.”

(22) „... sokkal jobb leendett ... Jennyre nézve, ha benne a szent tüzet soha föl nem gyújtotta volna ön.”

Az ellentétes viszony nyelvileg ki nem fejeződő (implicit) utótagjának műveleteit kétféle sorrenddel is rekonstruálhatjuk. Az előtag egyedi IMPLIKÁTUMát követheti közvetlenül az utótag egyedi konklúziója:

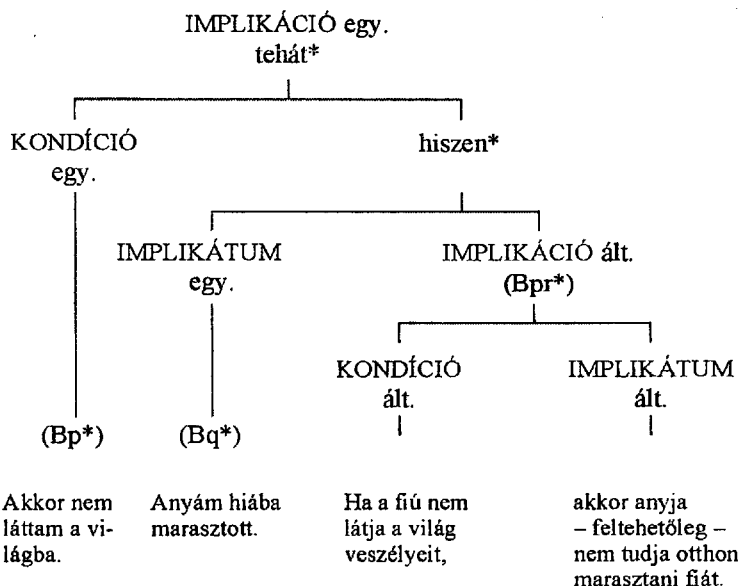
(1) Ha akkor látok a világba: / Nem marasztott volna tán hiába. [De akkor nem látam a világba.]

Itt az egyedi konklúziót az elvi jelentésszerkezetben feltételezhető (ET konjunkcióval kapcsolt) általános IMPLIKÁCIÓ követi:

Akkor nem láttam a világba. ET Ha a fiú nem látja a világ veszélyeit, akkor anyja – feltehetőleg – nem tudja otthon marasztani fiát.

Követheti az egyedi konklúziót közvetlenül az egyedi IMPLIKÁTUM is, miként a [III] ágrajzon láthatjuk.

[III]

A [III] ágrajzon az általános IMPLIKÁCIÓ az egyedi IMPLIKÁTUMmal alkot okozati-oki [hiszen] viszonyt.

Közös tanulsága az [II] utótagjának és a [III]-nak, hogy mindkettő az [II] előtagjától (közelebből: az előtag egyedi konklúziójának igemódjától, a feltételes módtól) függ.

b) A fenti ábrázolások után már vissza lehet térni az előző alcsoport egyik mondatához, amelyet korábban csupán azzal jellemeztünk, hogy a két explicit tagmondat között nincs jelölve a feltételes alárendelés. Az implicit feltételes mellékmondatot ('ha nem löktek volna vízbe') a *különb*en határozószó képviseli.

„... a vízbe löktek / *különb*en majd megmutattam volna nekik.”

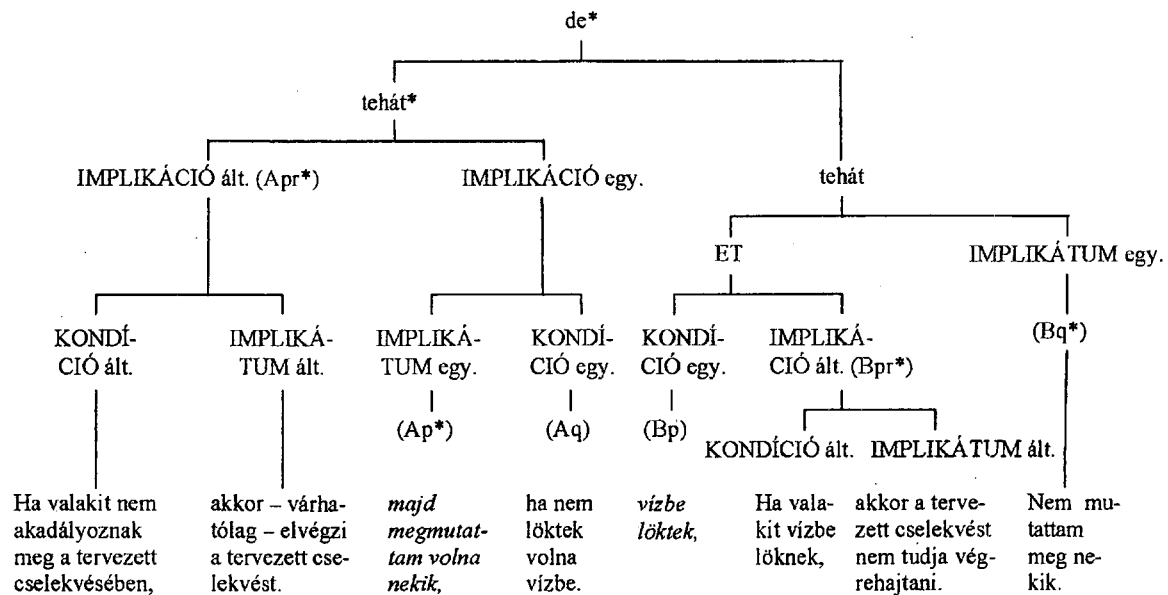
Tudjuk, hogy a *megmutattam volna nekik* mondat múlt idejű feltételes módja implikálja a *nem mutattam meg nekik* pragmatikai előfeltevését. Ha azonban egy elvi jelentésszerkezet konstituensének tekintjük a feltételes múltban álló megnyilatkozást, akkor további implicit konstituenseket ismerhetünk fel a környezetében. Ennek alapja az [IV] ábra.

Az [IV] ábrán megjelenített jelentésszerkezet előtagjának egyedi IMPLIKÁTUMA ((Ap) *majd megmutattam volna nekik* az értelemszerkezet további konstituenseit feltételezi:

- saját implicit egyedi KONDÍCIÓJÁT: ((Aq) *ha nem löktek volna vízbe*),
- kauzális viszonya által az implicit általános IMPLIKÁCIÓT: ((Apr*) *Ha valakit nem akadályoznak meg a tervezett cselekvésben, akkor várhatólag elvégzi a tervezett cselekvést.*),
- implicit egyedi KONDÍCIÓJÁT: ((Bq*) *nem mutattam meg nekik*).

Az utótag explicit egyedi IMPLIKÁTUMA arra való, hogy konkretizálja az akadályt: ((Bp) *vízbe löktek*). [V] ábra

[V]

Ismerve az elvárástóló ellentét elvi paradigmáját, talán nem édektelen alája sorolni a Petőfi-szótár *volna* szócikkének példaanyagát. Ennek előre bocsátható tanulsága, hogy az ott feltüntetett sorban nincs egyetlen ((Aq) de (Bq)), azaz *Lehettem volna oktató, de nem lettem-féle* változat sem.

2.2.6. Elemi és összetett struktúrák

A) Elvi-módszertani alapvetés

A szövegjelentés vizsgálatának alapkérdései közül itt kettőt emelünk ki. Az egyik egy fontos arányra vonatkozik, mégpedig adott szövegrészlet (relatív) jelentésességében a felépítő nyelvi eszközökből származó, valamint az abban leírt tényálláshoz rendelhető tudásból származó jelentéskomponensek arányára.¹ A másik alapkérdés ennek az utóbbi jelentéskomponensnek a hozzárendelését firtatja. Miféle módokon, miféle műveletekkel rendelődik hozzá bizonyos tudás a nyelvi eszközökkel járó értelemkomponensekhez?

Az alábbiakban *A kis herceg* magyar szövegének azokat a szegmentumait emelem ki s vizsgálom meg, amelyekben e tudás hozzárendelését a szillogisztikus érvelés szabályai írják elő. Nem véletlenül vizsgálom ezeket az előírásokat. *A kis herceg* történetében – mivel főhőse gyermek, aki most ismerkedik a felnőttek szokásaival – számos olyan írói kijelentés kap helyet, amely egy szillogisztikus érvelés felső premisszájának a szerepét is betölti. Nyelvi eszközei tehát nem csupán a velük járó nyelvi (lexikai, grammatikai) jelentéseket érvényesítik, hanem egy következtetési művelet elvégzését is előírják.

B) A következtetési művelet a nyelv használatában nemcsak egyedüli (egyetlen, egyes) műveletként jut szerephez, hanem egyidejű kettősségében is. Ez utóbbit nevezem kettős szillogizmusra² épülő komplex inferenciának.³ Az alábbiakban e kétféle szerepében (egyes, ill. kettős működésében) vizsgálom az előadásom címében kiemelt tárgyat.

Az egyetlen szillogizmusra épülő inferenciák *A kis herceg* szövegében

Az (1) példa azt szemlélteti, hogy a szövegegység nyelvi eszközei valóban nem csupán a velük járó nyelvi jelentéseket érvényesítik, hanem egy következtetési művelet elvégzését is előírják.

¹ Ez az arány a szövegfelépítés nyelvi-szemiotikai szervezettségének egyik domináns jegye. Alapirodalom: PETŐFI 1991. 9., 12., 36.

² A válaszkérés során nem tekinthetünk el az érveléstől mint művelettől, vizsgálatunk tárgya azonban csak az inferencia, vagyis az érvelés eredményeként elkülöníthető következtetés.

³ Az inferenciát mint a szillogisztikus érvelés eszközeivel megvalósuló következtetési (jelentéshozzárendelési) műveletet az egyik gondolatalakzatként vizsgálja a retorika és a stilisztika. Tömör összegzését ld. FÓNAGY IVÁN lexikon-címszavainál (gondolatalakzat, enthiméma). Az inferenciát a szövegösszefüggőség (kohézió, ill. koherencia) és a szövegértés szempontjából vizsgálja VAN DER VELDE (1981). A lexikai, a szintaktikai és a szemantikai-logikai inferenciák csoportjai között VELDE az utóbbiakon belül foglalkozik azokkal, amelyekben a szemantikai jegyek és viszonyok – többek közt – a logikai következtetés segédeszközeivel részesei a koherenciának. (I. m. 59., 72–100.)

(1) *Ha az ember mindenáron szellemes akar lenni, megesik, hogy egy kicsit elveti a súlykot. Én sem voltam egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatóról beszéltem.* (17. fej.)

Nyelvi eszköz az idézetben – a többiek között – a *Ha*, [akkor]-féle feltételes mondat-szerkezet és az *ember* határozott névelős főnév is. E két nyelvi eszköz együtt azonban feltűnően reprezentálja a megnyilatkozás logikai szerepét is, vagyis, hogy hozzá (a mondat nyelvi jelentéséhez) mint ÁLTALÁNOS TUDÁShoz EGYEDI TÉNYt leíró mondat-jelentés kapcsolható: 'Én is szellemes akartam lenni', valamint azt, hogy kettőjük egységéből EGYEDI KONKLÚZIÓ vonható le: 'Én is elvetettem egy kicsit a súlykot'.

Más kérdés, hogy a szillogisztikus érvelés elvi tételei (lépései) közül az EGYEDI TÉNY itt implicit marad, az EGYEDI KONKLÚZIÓ pedig szinonim kifejezéssel való-sul meg (*Én sem voltam egészen szavahihető*: 'Én is elvetettem egy kicsit a súlykot'. Te-kintsük át mindezt egy táblázaton!

[I]

[F – G]	ÁLT. TUDÁS	Ha az ember <i>p</i> , akkor (megesik, hogy) <i>q</i> .
[G – H]*	EGYEDI TÉNY	'Én is szellemes akartam lenni', azaz <i>p</i> *
[F – H]	EGY. KONKL.	<i>Én sem voltam egészen szavahihető</i> , azaz <i>q</i> . 'Én is elvetettem egy kicsit a súlykot'.

Az [I] ábra komponenseiből kitűnik, hogy az (1) példa nem kifogástalanul felel meg az inferencia mint 'következtetés' fogalmi jegyének, hiszen annak a konklúziója az implicit. Az író azonban itt is megtehetné volna, hogy a konklúzió rekonstruálását bízza rá az olvasóra, és az alsó premisszának ad nyelvi kifejezést.

[II]

[F – G]	<i>Ha az ember mindenáron szellemes akar lenni, megesik, hogy egy kicsit elveti a súlykot.</i>
[G – H]	<i>Én is szellemes akartam lenni.</i>
[F – H]*	Én is elvetettem egy kicsit a súlykot.

Nem véletlen persze, hogy az [I], illetőleg a [II] közül az író itt miért az [I]-t választotta. A [II] ábrában megjelenített elvi lehetőség sorrendje ugyanis kevésbé lenne alkalmas a műnek abban az érvelésében, amelynek a folytatása ismét konklúzióként folyik: *Így aztán félő, hogy hamis fogalmat adok bolygónkról azoknak, akik nem ismerik.*

Ez most – hogy közvetlen előzményében egy felső premissza [F – G] már szerepelt – implicit maradhat, alsó premisszájának a szerepe pedig ráértődik az előző érvelés konklúziójára.

[III]

[F – G]*	Ha nem vagyok egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatókról beszélek, akkor félő, hogy hamis fogalmat adok bolygónkról azoknak, akik nem ismerik.
[G – H]*	[Márpedig] Nem voltam egészen szavahihető, amikor a lámpagyújtogatókról beszéltem.

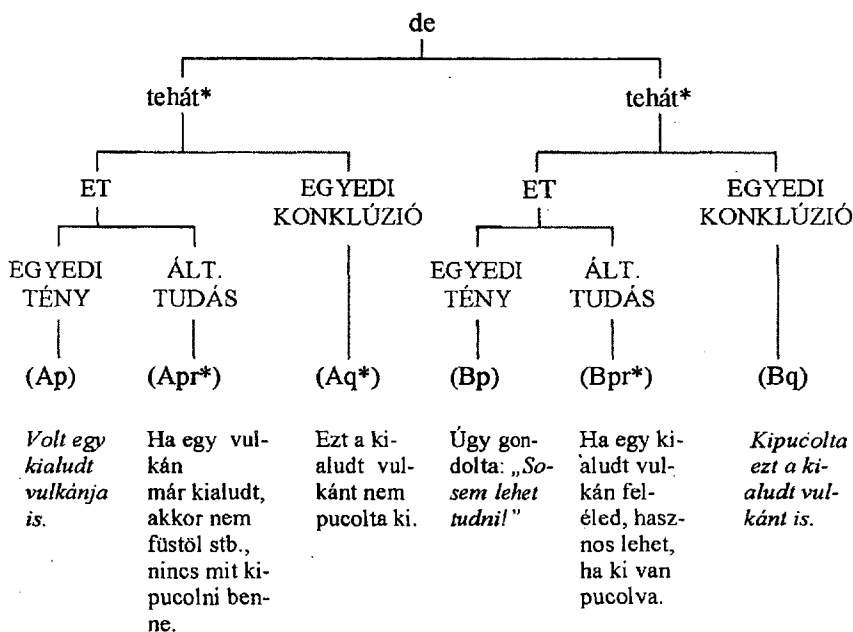
[F – H] *Így aztán félő, hogy hamis fogalmat adok bolygónkról azoknak, akik nem ismerik.*

C) A kettős szillogizmusra épülő inferenciák⁴

Az előző példák a szillogisztikus érvelés olyan használatát képviselik, amelyben egyetlen következtetési folyamat zajlik le. Ez a használati mód – a maga szabályos hiányosságaival együtt – a logikai felfogásnak egy vonatkozásban maradéktalanul megfelel: benne egyidejűleg csak egyetlen érvelés fut le. A nyelv használatában azonban vannak olyan alakulatok is, amelyek jelentésszerkezetéről csak akkor alkothatunk képet, ha bennük két szillogisztikus érvelés egyidejű (közvetlenül egymás utáni) lefutását feltételezzük.

(2) *Volt egy kialudt vulkánja is. De mert úgy gondolta: „Sosem lehet tudni!”, kipucolta ezt a kialudt vulkánt is.* (9. fej.) A (2) jelentésszerkezetét a [IV] ábrán tanulmányozhatjuk.

[IV]

⁴ Az 'enthimematikus következtetések'-et a logika is ismeri, de azért szigorúbban bánik velük, mint akár a retorika-stilisztika, akár a szövegnyelvészet. A logika ragaszkodik ahhoz, hogy a következtetések enthimematikus formájukban is a logikai szerkezetből és a logikai szavak jelentéséből folyják; illetőleg ahhoz, hogy az 'elhallgatott premisszá'-ról számot tudjunk adni. Vö. RUZSA 1984. 63–66., 73–74.

Az eddigi példákban a kettős szillogizmusra épülő inferenciák sajátosságai közül kettő került a figyelem előterébe. Az egyik az értelemegész komponenseinek nyelvi, illetőleg tudásbeli eredete; a másik pedig az explicit komponensek sorrendi elhelyezkedése. A következőkben először az értelem forrásairól lesz szó.

a) A jelentésegész két elvi forrása

A megnyilatkozás nyelvi eszközeiből származó jelentés

A (3) példában felismerhető jelentésszerkezetet domináns mértékben a nyelvi eszközök jelentései alkotják.

(3)

– *Helyben vagyunk. Most hadd menjek pár lépést egyedül.*

De leült, mert félt. (26. fej.)

E szövegegységben a kis herceg SZÁNDÉKA/KÍVÁNSÁGA az (A) szillogizmus alsó premisszája (Ap) s a pilóta VÁRAKOZÁSA, az implicit (Aq*). A *de*-vel viszonyított (B) szillogizmust (*de leült, mert félt*) a narrátor mondja.

[V]

	Kis herceg		Narrátor
(Ap)	KÍVÁNSÁG/SZÁNDÉK	(Bp)	INDOKLÁS
	<i>Most hadd menjek pár lépést egyedül.</i>		<i>mert félt.</i>
	Pilóta		Narrátor
	VÁRAKOZÁS	(Bq*)	TÉNYKÖZLÉS
(Aq*)	A kis herceg indul, lép, megy.		[Nem indult, hanem]
		<i>de</i>	<i>leült,</i>

Szerepet kap a (3) jelentésegészében az ábrázolt helyzetre vonatkozó általános TUDÁS is, hiszen a *fél* és a *leül* ('nem indul') jelentések között nincs olyan magától értetődő összefüggés, mint az ((Ap) KÖVETKEZMÉNYE (Aq*)) esetében. Ez utóbbiak közt ugyanis a felszólító módú igealak és a vele együtt járó határozószó egyértelmű VÁRAKOZÁST kelt a partnerban. Ha valaki a partnerének (itt a kis herceg a pilótának) azt a KÍVÁNSÁGÁT/SZÁNDÉKÁT/AKARATÁT fejezi ki, hogy *Most hadd menjek pár lépést egyedül*, akkor a pilóta okkal számít arra, hogy a kis herceg meg is tesz néhány lépést egyedül. A értelemszerkezet nyelvi eszközökből származó jelentés-komponensei tehát a (3) példában nem annyira lexikai, mint inkább grammatikai eszközökből származnak. Ezek főként modalitást kifejező eszközök, közöttük is elsősorban a 'feltételes múlt', amely magában rejtje az implicit utótagot is.

A feltételes múlt ekkor jelentésszerkezet előtagjának explicit konklúziója (Aq), a *de* kötőszó így közte, valamint az implicit (Bq*) között viszonyít: ((Aq) *de* (Bq*)). (4) és (5) példa.

(4)

– *Nem lett volna szabad meghallgatnom – vallotta meg egy napon, [de meghallgattam].* (8. fej.)

(5)

– *Sosem lett volna szabad megszöknöm! [De megszöktem.] Szegényes kis családfintaságai mögött meg kellett volna éreznem gyöngéd szeretetét. [De nem éreztem meg.]* (8. fej.)

A (4) és a (5) példák azt az esetet képviselik, amelyikben jellemző módon az előtagban explikált grammatikai és lexikai (azaz nyelvi) eszközök kataforikusan ('előre irányulóan') kívánják meg a folytatást. Ugyancsak kataforikus irányú viszonyítás szerepel a (6) és a (7) példában, de ez az irány csak akkor tárul fel, ha a *de* kötőszó anaforikus ('vissza-felé utaló') készítésére a partner beleérti az előtag implicit mellékmondatát: *Megfordult [hogy lássa, ki is köszönt neki], de ...; Az üzletember eltátotta a száját [hogy feleljen], de ...* [VI] ábra

(6)

Akkor jelent meg a róka.

– *Jó napot! – mondta a róka.*

– *Jó napot – felelte udvariasan a kis herceg. Megfordult, de nem látott senkit.* (21. fej.)

(7)

Az üzletember eltátotta a száját, de felelni egy mukkot sem tudott, a kis herceg pedig szedte a sátorfáját, és ment tovább. (14. fej.)

A (6) és a (7) példában a *de* kötőszó közvetlenül az implicit és explicit konklúzió között viszonyít: ((Aq*) KÖVETKEZMÉNY (Bq)). Ezt részletezi a [VII] ábra

[VI]

(Ap) ELŐZMÉNY, OK

(Bp*) INDOKLÁS

(Aq*) VÁRAKOZÁS
KÖVETKEZMÉNY

(Bq*) TÉNYKÖZLÉS

... hogy lássa ...,

de nem látott senkit.

... hogy feleljen,

felelni egy mukkot sem tudott.

A (8) példa szerkezete megegyezik a (6) és (7) példáival; amiben különbözik tőlük, az az utótag komponenseinek másféle megjelenése. A (8) példában a *de* kötőszó közvetlenül két implicit konklúzió között viszonyít: ((Aq*) KÖVETKEZMÉNY (Bq*)).

(8)

A kis herceg körülnézett, hová ülhetne le, de a bolygót mindenestül beborította a pompás hermelin palást. (10. fej.)

A (8)-ban így rekonstruálható a két implicit konklúzió: *A kis herceg körülnézett [hogy lássa], hová ülhetne le, de [nem látott alkalmas helyet, mert] a bolygót mindenestül beborította a pompás hermelin palást.* [VII. ábra]

[VII]

(Ap)	ELŐZMÉNY, OK [Le akart ülni.] <i>Körülnézett</i>	(Bp*)	INDOKLÁS mert <i>a bolygót mindenestül beborította a pompás hermelin palást</i>
(Aq*)	VÁRAKOZÁS KÖVETKEZMÉNY ... hogy lássa, <i>hová</i> <i>ülhetne le,</i>	(Bq*)	TÉNYKÖZLÉS <i>de</i> nem látott alkalmas helyet,

b) A valóságdarabra vonatkozó tényállás leírásához hozzárendelhető általános TAPASZTALAT/TUDÁS

A kettős szillogisztikus érvelésre épülő inferenciák többségében nincs kataforikus utalás. Ezekben egyedül a *de* kötőszó anaforikus hatására idéződik fel az olvasóban a értelemszerkezet egészéhez szükséges TAPASZTALAT/TUDÁS. A *de* kötőszó itt közvetlenül az implicit (Aq*) és az explicit (Bq) között viszonyít, miután a (Bq)-ból a *de* intenciójára a partnerban felidéződik az (Aq*). Ezt látjuk a (9) példában.

(9)

... *A király, bíborban és hermelinben, egy nagyon egyszerű, de méltóságteljes trónuson ült.* (10. fej.)

A tételek közötti kapcsolatokat a [VIII] ábra szemlélteti.

[VIII]

(Ap)	TÉNY, OK <i>nagyon egyszerű</i>	(Bp*)	INDOKLÁS mert
(Aq*)	VÁRAKOZÁS KÖVETKEZMÉNY nem méltóságteljes	(Bq*)	TÉNYKÖZLÉS <i>de méltóságteljes</i>

Ebben a típusban a két explicit tulajdonság (*nagyon egyszerű, méltóságteljes*) más-más értékterületről származik, s csupán ebben a komplex megnyilatkozásban került együvé. Annak, hogy a (Bp*) implicit maradt, lehet pragmatikai oka is: ti. nem kell magyarázat az egyszerű trónus *méltóságteljes* volta.

Fontosabb ok ennél az alakulat 'szintaktikailag' szoros jellege, vagyis az, hogy a *de* kötőszó itt jelzők viszonyát fejezi ki. Állítmányok közti viszonyításként már nagyobb jelentéshiány kínálkoznék a (Bp) számára: *A trónus egyszerű volt, de méltóságteljes, tudniillik ...* Legalábbis efféle különbséget (vagyis a szintagmaforma, illetőleg az összetett mondat kibővülési lehetőségének különbségét) erősíti meg a (10) példa. Itt az explicit ((Ap) *de* (Bq)) egy történet tételmondata, amelyben a (Bp) egésze magyarázó kifejtése a 'tételmondat'-nak, közelebbről a (Bq)-nak. [IX. ábra]

(10)

A következő bolygón egy iszákos lakott. Ez a látogatás nagyon rövid ideig tartott, de nagyon elszomorította a kis herceget. (12. fej.)

[IX]

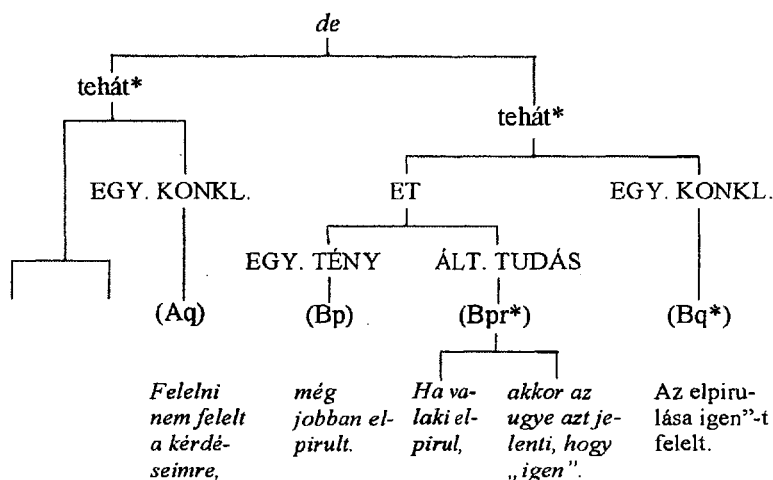
(Ap) ELŐZMÉNY, OK <i>Ez a látogatás nagyon rövid ideig tartott,</i>	(Bp*)INDOKLÁS [A 12. fejezetben leírt találkozás az iszákossal.]
(Aq*)VÁRAKOZÁS KÖVETKEZMÉNY Nem kellett volna, hogy... Nem volt rá sok ideje/lehetősége, hogy nagyon elszomorítsa a kis herceget.	(Bq*)TÉNYKÖZLÉS <i>de nagyon elszomorította a kis herceget.</i>

Az általános TUDÁS itt, a kettős szillogisztikus érvelésre épülő inferencia esetében is szerepet kaphat explicit módon. A (11) példában ez egyértelmű. (Más kérdés, hogy tipikus esetét látjuk-e itt a 'tekintethatározó'-nak.) [X] ábra

(11)

A kis herceg még jobban elpirult. Felelni nem felelt a kérdéseimre; de ha valaki elpirul, az ugye azt jelenti, hogy „igen”. (25. fej.)

[X]

C) Összegzés

Elemzésem nem tartalmazza *A kis herceg* valamennyi következtetését, csak azokat (azok típusait), amelyek olvasói összbenyomásomat a témáról kialakították. Ezek közt jellemzőnek éreztem a történet tipikus emberi helyzeteire vonatkozó általános kijelentések viszonylagos gyakoriságát. Az általános kijelentés pedig egy érvelési mechanizmusnak, a szillogisztikus érvelésnek a lépése/komponense, azaz felső premisszája. Általános voltával egy egyedi TÉNYÁLLÁSLEÍRÁST társít magához (ill. maga társul ahhoz), s kettejük egysége képez alapot egy konklúzió levonásához. Ez a műveletsor a kommun-

káció valamennyi helyzetében, műnemében, műfajában stb. szerepet kaphat, így egy történet elbeszélésében, miként *A kis herceg* történetében is. Vizsgálatának eredményei a következtetések aktuális sajátosságaiban összegezhetők.

A kis herceg szövegében viszonylag sok az egyes szillogisztikus érvelésre épülő inferencia, és viszonylag sok az explicit felső premissza is. Ezek a jegyek egyrészt bölcséleti jellegű művekre, másrészt gyermektörténetekre jellemzőek; a bölcséleti jellegű gyermektörténetekre különösen.

2.2.7. Ellentétfajták jelentésszervező szerepei

2.2.7.1. Az elvárástörő ellentét elvi paradigmája

Remek tanulmányában – az egyik Lec-aforizma alapján – KOCSÁNY PIROSKA is többelemű viszonyként tárgyalja a *de* kötőszóval kifejeződő megszorító értelmű szerkezetet (KOCSÁNY 1996). [A Lec-aforizma] „működésének lényege – foglalja össze KOCSÁNY PIROSKA –, hogy a második részmondat ellentmond az első részmondat alapján elvárható következtetéseknek: *a sebek behegednek*; ebből arra következtethetünk, hogy elfelejtjük őket és a velük járó sérelmeket. Ezzel szemben igaz az, hogy *a hegek megmaradnak*, ebből viszont arra kell következtetnünk, hogy a sebeket nem felejtjük el (egészen), tehát az előző következtetés nem (egészen) igaz. A két részmondat közötti összefüggés eszerint nem egyszerű ellentét, hanem egy háromelemű viszony.” [Hivatkozások ugyanott.]

<i>A sebek behegednek,</i>	<i>de</i>	<i>a hegek megmaradnak,</i>
p		q
(tehát elfelejtjük őket)		(tehát nem felejtjük el őket)
r		¬ r

Az így felfogott ellentét 'szembeállítás' ugyan (*A sebek behegednek, a hegek [viszont] megmaradnak.*); *de* egy elvi paradigmán belül elfoglalt helye (BÉKÉSI 1991) az ellentét 'megszorító' értelmezését is (LAKOFF 1971. 132–3) lehetővé teszi. Ennek bizonyításául az idézett Lec-aforizmat az alábbiakban ((Ap) *de* (Bp)) alakulatként írom le, ahol az (A) és a (B) a szerkezet explicit elő- és utótagja; a (p) ezek 'kis premissza', a (q) pedig 'konklúzió' szerepét képviseli. Ez a leírási mód lehetőséget ad egy 4 elemű paradigma felépítésére, amelyen belül az említett ((Ap) *de* (Bp))-féle alakulat a 2.1. alatt helyezkedik el. A csillag (*) a tétel/konklúzió implicit jelenlétét jelöli.

A 4 elemű elvi paradigma:

- 1.1. ((Aq) *de* (Bp))
- 1.2. ((Aq) *de* (Bq))
- 2.1. ((Ap) *de* (Bp))
- 2.2. ((Ap) *de* (Bq))

A fenti 4 alakulat a partnerban létrehozza a nyelvileg ki nem fejezett, azaz implicit konstituenseket is. A konstituensek nyelvi-szillogisztikus, valamint tudásbeli forrása azonban eltér egymástól. Az explicit konklúzióval, azaz az (Aq)-val kezdődő ellentétes

szerkezetekben oki-okozati (*tehát*), illetőleg okozati-okí (*hiszen*), vagyis 'kauzális' viszony van az egyedi, valamint az általános 'implikációk' között.

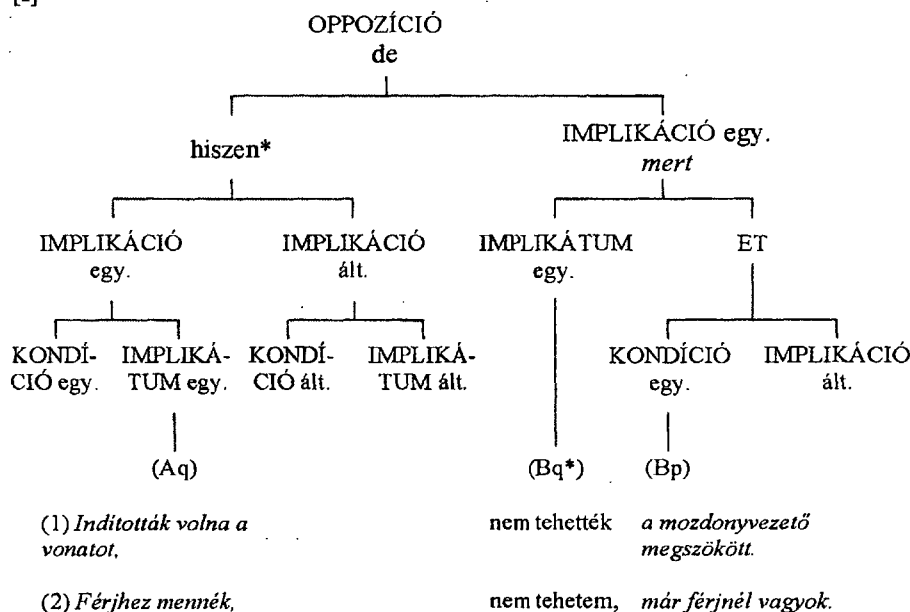
1. A négy elvi szerkezet e szempont alapján tagolódik két alcsoportra. A következőkben előbb az első alcsoport két esetét tekintjük át.

1.1. Az ((Aq) de (Bp))-formában az implicit (Bq*) magából a szillogisztikus érvelésből folyik. Vagyis az a partner is hozzájut, akinek semmi (vagy csak kevés) tudása van az explicit konstituensekben leírt valóságrészről. Ezt az összefüggést előbb két újságnyelvi részlettel szemléltetem, (vö. az [I] ábrával!), majd irodalmi példákkal árnyalom.

(1) *Indították volna a vonatot, de a mozdonyvezető megszökött.*

(2) *Férjhez mennék, de már férjnél vagyok.*

[I]

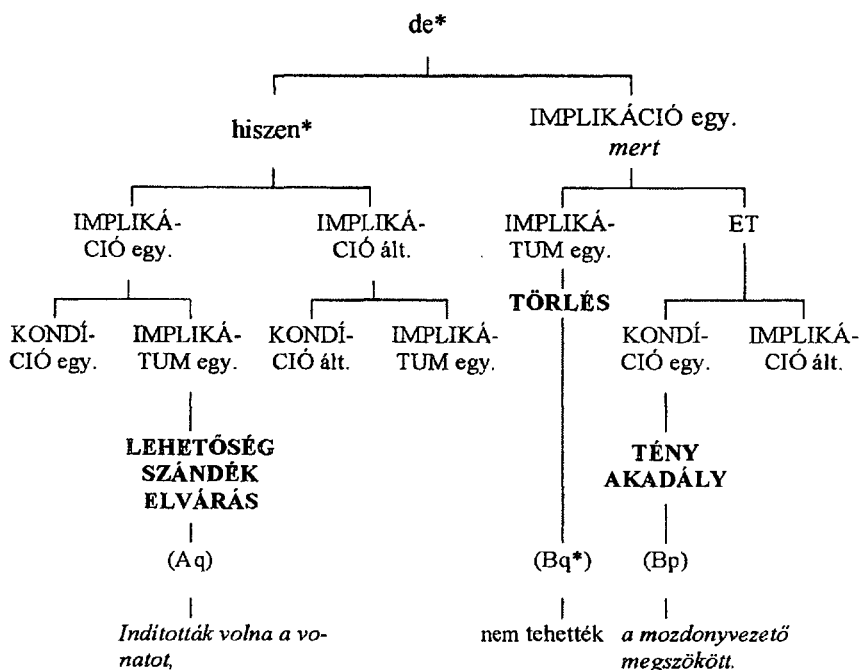

További példák a magyar szépirodalomból

- (3) „Szerettem volna Veled négyszemközt beszélni, de elkerültük egymást.” (Pilinszky 1997. 274) [(Bq*): nem sikerült]
- (4) „Szerette volna elvitetni az apa íróasztalát is, a velencei karosszékkal; de Anna, bágyadt erővel, utolsó pillanatban végül is ellenszegült minden olyan fosztogatási kísérletnek, mely az apa szobája ellen irányult.” (Márai 1995. 348) [(Bq*): nem tudta elvitetni]

- (5) „*Lett volna [Károlyi úr számára] a lakásomban is egy szoba, mióta szegény feleségem meghalt, egyedül élek, de azt hiszem, Károlyi úr nem akar embereket látni maga körül.*” (Moldova 1978. 394) [(Bq*): nem lett]
- (6) „*Mondanám, nézzen ki az ablakon, de az alagsorban ez rossz vicc volna.*” (Esterházy 1994. 60) [(Bq*): nem mondom]
- (7) „*Szeretném az Istent / Nagyosan dicsérni, / De én még kisfiú vagyok, / Csak most kezdek élni.*” (Ady Endre: Kis, karácsonyi ének) [(Bq*): nem tudom dicsérni]
- (8) „*Azóta többször is megfordult a fejemben, hogy oda kellene adnom az üveg francia pezsgőt az intézet volt igazgatójának, de már nyugdíjban van, a lakása pedig valahogy mindig kiesik az utamból*” (Moldova 1985. 439) [(Bq*): nem adom oda]
- (9) „*... számár megy arra és körül csudálja, / szólna, / de szája szénával teli.*” (Kormos István: Téli rege) [(Bq*): nem szól]
- (10) „*Nem tudta biztosan, nem tréfálok-e, de gyengéden nézett rám.*” (Ottlik 1980. 116) [(Bq*): alighanem elhitte]
- (11) „*Próbáltam én is / nyerni a vásár zajában, / de mindig visszahúzott a csend.*” (Weöres Sándor: Csend) [(Bq*): nem sikerült]
- (12) „*Az orvos Kőszeg után megszökött a századtól, két napig a kukoricásban bújkált, harmadnap bemerészkedett egy kastély személyzeti szobájába, hogy ennivalót lopjon, de a cselédlány magától is adott, sőt addig bújtatta, míg a front át nem vonult a falun.*” (Moldova 1985. 184) [(Bq*): nem kellett lopnia]

Az ((Aq) de (Bp))-sémával reprezentált alakulat fenti példáiban az (A) és (B) kijelentések 'tényállásleíró' szerepe volt előtérben. Nem kell azonban elmélyült elemzés annak felismeréséhez, hogy ezek a tényállásleírások miféle implicit 'szubvilágalkotó' propozíciókba vannak beágyazódva. Az (Aq)-val jelölt konklúziók 'lehetőség'-ét, 'szándék'-át, 'elvárás'-át a (Bp)-vel jelölt tények törlik.

1.2. Az ((Aq) de (Bq)) formában nincs explicit megokolása a (Bq)-nak, ahogy a (13) és a (14) példa szemlélteti.

- (13) „...megszokhattam volna, hogy itt élek, *de nem szoktam meg*. Éjjel a konyhából bejövet – fél kettő van – futtában mellbe bök a furcsálkodás. Mit térülök-fordulok itt? Menjek inkább a fenébe.” (Ottlik 1993. 351)

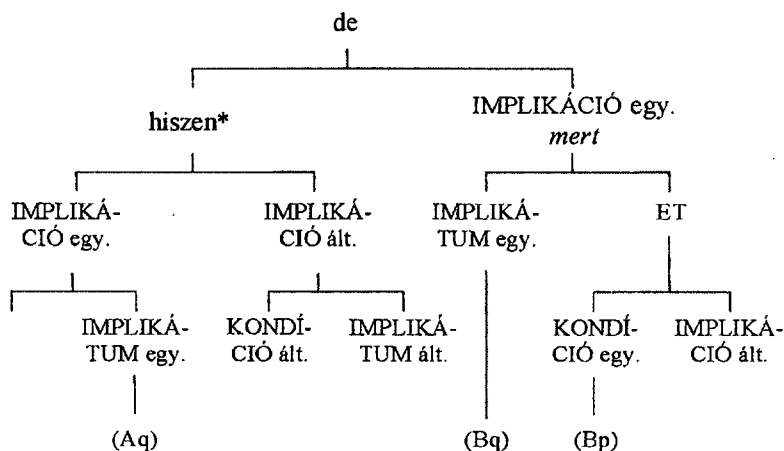
A (13) példához inkább szemantikai, mint pragmatikai magyarázat kívánczik. A *megszokik/nem szokik meg* valaki valamit-féle ige olyasféle viszonyt/állapotot nevez meg, amelyben nincs szükség megokolásra. Ha mégis, akkor az már a helyzettel kapcsolatos kultúrával, szokással, helyzettel stb. függ össze. Ezt a vélekedést erősíti meg a (14) példa is. (Vö. a [III] ábrával!)

- (14) „Lehettem volna oktató, / nem ily töltőtoll koptató / szegény legény. / *De nem lettem, mert Szegeden / eltanácsolt az egyetem / fura / ura*” (József Attila: Születésnapomra)

- (15) [Az idegenek] „Szerették volna meghódítani; *de nem lehetett, mert a város aludt.*” (Márai 1996. 33)

- (16) „Sokat töröltem. Ha egyszer kötetben kiadnák mindazt a szöveget, amit a papírról eltüntettem, hatalmas könyvszekrényeket töltene meg. Büszkén néznék végig rajta,

[III]

nem
szoktam
meg.

nem Szegeden eltanácsolt az egyetem fura / ura ...

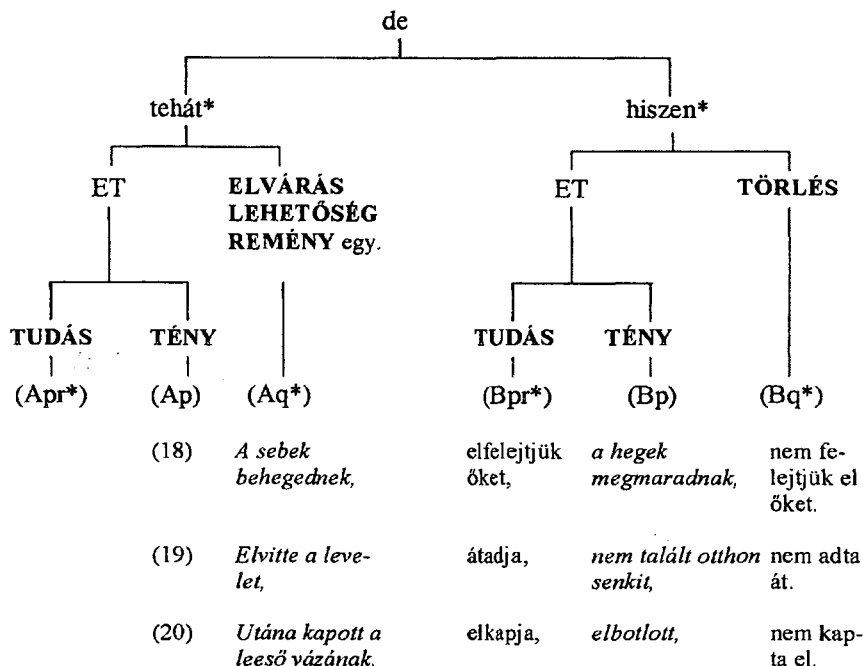
2.1. Az ((Ap) de (Bp))-formában mindkét 'konklúzió' implicit, ezért korántsem mindegy, hogy a partnernak van-e, illetőleg miféle előismerete (valamint pragmatikai előfeltevése) van a két 'tény'-szerepű kijelentésben megjelenő valóságrészről.

(17b) *A gyerek beleesett a leeresztett úszómedencébe, de a medence nem volt mély.*
 [(Aq*): megsérülhetett volna, de (Bq*): nem sérült meg]

(18) *A sebek behegednek, de a hegek megmaradnak.*

(19) *Elvitte a levelet, de nem talált otthon senkit.*

(20) *Utána kapott a leeső vázának, de elbotlott.*

További példák a magyar szépirodalomból:

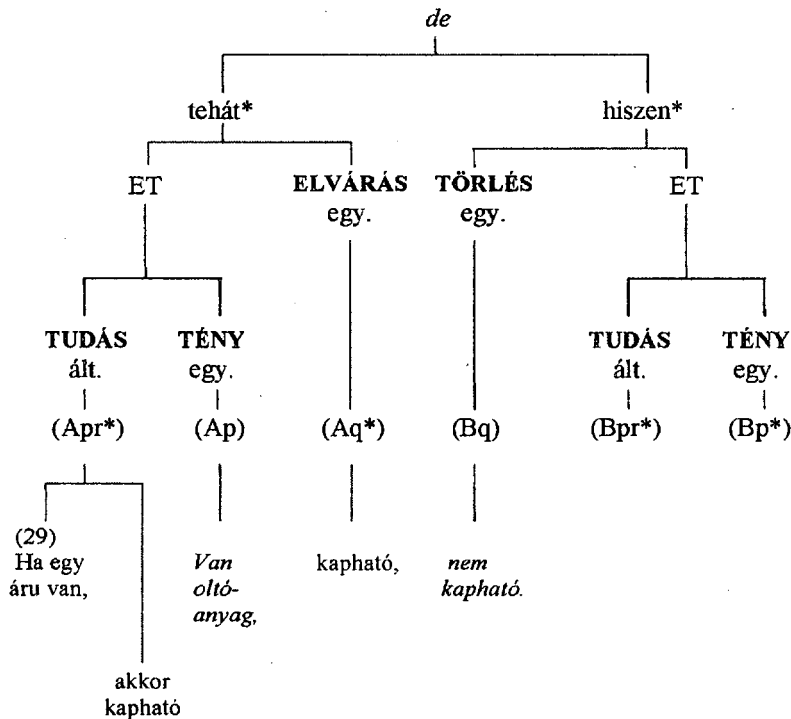
- (21) „Eszterke, én marsallnak születtem, de most nincs háború.” (Bólya Péter: *Élet és Irodalom*, 1990. márc. 23.) [(Aq*): elvárható volt, hogy valamiféle vezér leszek, de (Bq*): nem lettem]
- (22) „Én tulajdonképp harcosnak születtem / De mire elvégeztem / a kötelező tanfolya-
mokat / már nem volt / felvétel a Fekete Seregbe.” (Béres Attila, in: Fodor 1995. 170) [(Aq*): elvárható volt, hogy harcos leszek, de (Bq*): nem lettem]
- (23) „Éjjel azt álmodom, hogy telefonon hívnak, de a telefon kagylója eltört, s a csonka
készüléken át hallom, amint valaki biztat: 'meneküljetek, meneküljetek ...'” (Márai 1997. 332) [(Aq*): válaszolnék, de (Bq*): nem tudok válaszolni]
- (24) „Előttem ételgarmada, / De jaj, gyomrom kétharmada / Kutyáknak vettetett (...)”
(Zelk 1973. 190) [(Aq*): volna mit ennem, de (Bq*): nem ehetek]
- (25) „A kutyámat sajnós el kell ajándékoznom, de kertés házba, barátságos emberekhez
kerül.” (Pilinszky 1997. 130) [(Aq*): ez szomorúvá tesz, de (Bq*): enyhíti a szo-
morúságomat]
- (26) „Nincsenek halálsejtelveim, de először érzem, hogy a halálhoz, mint lehetőséghez,
közelednem kell.” (Márai 1990. 194) [(Aq*): nem kell foglalkoznom a halál lehető-
ségével, de (Bq*): foglalkoznom kell a halál lehetőségével]

- (27) „Esernyővel jön odaátrol egy biciklis, hídrol le, iszonyatos sebesen. Életveszélyes az ilyen mutatvány, mégis nevetek. *Fönn az ernyő, de lukas.* Azon a lukon az égi áldás megsokszorozva csurog a nyakába. Nem ér rá észrevenni.” (Horváth Dezső: Délmagyarország, 1997. aug. 14.) [(Aq*): nem ázik, de (Bq*): ázik]
- (28) „Hát hogyan foglalkoznék én a polisz ügyeivel (...). *Néha a metróállomáson meg-nézem a Népszabadság címlapját, de elég sűrűn járnak a szerelvények.*” (Farkas Zsolt: Népszabadság, 1997. júl. 26.) [(Aq*): olvasnám, de (Bq*): nem tudom olvasni]

2.2. A négy elvi alakulat közül leggyakoribb és a kutatás jóvoltából legismertebb az ((Ap) de (Bq))-forma (LAKOFF, 1971., DORFMÜLLER-KARPUSA 1982., BÁNRÉTI 1983., BÉKÉSI 1991., RUDOLPH 1996.) Ennek jól ismert 'implicit' konstituense az (Aq*), vagyis az előtag explicit 'kis premisszájából' (valamint implicit 'nagy premisszájából' levonható 'konklúzió'; az utótag explicit 'konklúziója', vagyis a (Bq) közvetlenül ezzel áll ellentétben. (Vö. a [V] sémával!)

- (29) „*Van oltóanyag, de nem lehet kapni.*” (Újsághír) [(Aq*): lehet kapni], de (Bq): *de nem lehet kapni.*

[V]

A (29) alatti újsághír jellemző a civilizációra, amelyben egy ilyen tényközlés indoklás nélkül jelenhetik meg. Az [V] hiszen* részletét kiegészíthetnénk ugyan valamiféle magyarázattal (Bp*): Még nem engedélyezték a forgalmazását; de egyáltalán nem biztos, hogy nem hanyagságból következik-e a (Bq).

2.2.1. Az ((Ap) de (Bq))-féle alakulatban el lehet különíteni egymástól az (Aq*), vagyis az előtag implicit 'konklúziójának' két elvi forrását. Az egyik forrás az explicit (Ap) 'nyelvi' anyagából ered, vagyis az (Aq*) tartalmát a partner az utótag nélkül is rekonstruálná. Így például a partner a *valaki megjed* kijelentés *megjedsz* igéjéből mint 'okból' akkor is következtetne valami 'okozatra', ha nem lenne folytatása. Ilyesmit tapasztalhatunk a (30)–(33) példákban, ahol az utótag megadja ugyan az aktuális okozatot (mérgesen nézett → szólt; megjedsz → elkiáltja magát).

- (30) *Mérgesen nézett a társára, de nem szólt.* (Köznyelvi példa.) [(Apr*): várható volt, hogy szólt], *de (Bq): nem szólt.*
- (31) „...első percben nagyon megjed Margitka, de nem kiáltotta el magát, csak befelé remegett.” (Karinthy 1978. 9) [(Aq*): várható volt, hogy elkiáltja magát], *de (Bq): nem kiáltotta el magát.*
- (32) „Nagyon untam magam. Az ablaknál álltam, és figyeltem az utcát, de nem volt rajta mit figyelni.” (Karinthy 1975. 402) [(Apr*): Ha valaki figyeli az utcát, akkor – feltehetőleg – van rajta mit figyelni. (Aq*): van az utcán mit figyelni], *de (Bq): nem volt rajta mit figyelni.*
- (33) „Egyik teremben V. Károly, a rigóállú császár arcképe. Mohácsról, a magyar tragédiáról talán hallott egyszer, de nem felelt, mert éppen a solymára figyelt.” (Márai 1990. 107) [(Aq*): elvárható lett volna, hogy felel arra, amit hall], *de (Bq): nem felelt.*

2.2.2. Az alábbi példákban azt látjuk, hogy az (Aq*)-ot az explicit (Bq) hozza létre. Az (Aq*) ilyenkor nem az explicit (Ap) nyelvi forrásából, a megnyilatkozás nyelvi készítésére jön létre, hanem az elő- és az utótag, vagyis a teljes megnyilatkozásban leírt tényállásra vonatkozó tudásból, illetőleg az ehhez való szubjektív viszonyból. A (34) példában a *de* helyén az *ezért* kötőszó épp ellenkező viszonyulást fejezne ki: Ha valaki szereti a hangos kocsmai zenét, akkor oda bemegy. (További részletkérdés, hogy a *zene* főnevet minősítő *rikácsoló* melléknév már maga is utal a várható elutasításra, ami azonban mégsem következik be.)

- (34) „... a szurtos, föld alatti kocsmából rikácsoló zene hallatszik, de bemegyünk.” (Ottlik: 1980. 53) [(Aq*): nem megyünk be], *de (Bq): bemegyünk.*
- (35) „Esik az eső, de nem mozdulok a padról; ...” (Márai 1990. 189) [(Aq*): elmegyek a padról], *de (Bq): nem mozdulok a padról.*
- (36) „Mikor Bágyuj Elemér a térre ért, már éjfélre járt. Fáradt volt és álmos, de gyalog indult haza, hogy kiszellőztesse a fejét.” (Szilágyi 1990. 255) [(Aq*): nem gyalog indul haza], *de (Bq): gyalog indult haza.*

- (37) „Mindenki kétségbe vonja a mestersége értelmét egyszer-kétszer életében. *Azt hiszem, aki ír, állandóan kétségbe vonja. De persze ír tovább...*” (Nemes Nagy 1975. 166) [(Aq*): nem ír tovább], *de* (Bq): *persze ír tovább*.
- (38) „... ma már nem mint csodabogarat nézik azt, *aki a vasfüggöny mögül jött, és mégis késsel-villával eszik.*” (Illyés 1986. 168) [(Aq*): nem várható el tőle, hogy késsel-villával egyék], *mégis* (Bq): *késsel-villával eszik*.

3. Összegzés. Az egy paradigmába rendezett négy elvi szerkezetnek közös vonása, hogy az elvi jelentésszerkezet konstituenseiből legalább egynek-egynek, vagyis az előtagnak és az utótagnak explicit módon kell megjelennie. Korántsem közömbös azonban, hogy az explicit elő- és utótag 'tény'-t közöl-e, avagy 'konklúzió'-t; továbbá azt sem, hogy ezek a lehetséges 4 elvi változat közül melyiket érvényesítik. Ez retorikai/stilisztikai szempontból sem mindegy, a változatok különbsége azonban elsősorban a jelentésegészek különbségében nyilvánul meg.

2.2.7.2. Az elvárástörlés és a megengedés elméleti-tapasztalati vizsgálata

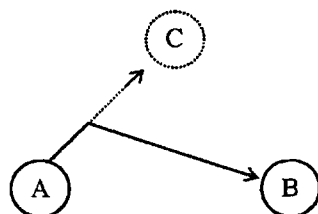
Az ellentét (a következőkben főként az 'adverzatív' és a 'koncesszív' reláció) nyelvészeti kutatásait áttekintő és rendszerező munkájában ELISABETH RUDOLPH (RUDOLPH 1996) két, illetőleg három fő metodikai irányt különböztet meg. „Vannak munkák, amelyek inkább az elméleti kérdések iránt, valamint olyanok, amelyek a természetes nyelvekben történő alkalmazás iránt tanúsítanak nagyobb érdeklődést. Az utóbbi években megjelent egy harmadik csoport is, ahol az elméleti eredményeket tárgyalják, és autentikus nyelvi példákkal állítják szembe. Az elméleti érdeklődés arra összpontosul, hogy formális mintákat találjon, amelyek felhasználhatók a komplex mondatok jelentésének absztrakt leírására. Minthogy az adverzatív viszonyok komplikáltak, és nem lehet ezeket leírni anélkül, hogy a koncesszív viszonyokat is figyelembe ne vennénk, nincs logikailag következetes, meggyőző erejű példa.” (RUDOLPH 1996. 157)

Elméleti igényű jelentésszerkezetet ugyan nem dolgozott ki RUDOLPH, egy sémát azonban ad (*an indication mark for the connection of contrast* p. 31., 245., 316., 386), amit az [I] ábra reprezentál, s az (1) példa szemléltet.

A) A két ellentétfajta elméleti vizsgálata

(1) Elkezdtem a Thorát tanulni, és *a bátyám nem értette*, hogy én lányként miért tanulok úgy, mint egy fiú, *de segített benne nekem.* (RUDOLPH 1996. 395)

[I/a]

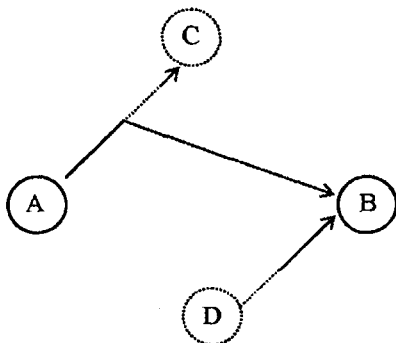

Az [I/a] sémán a vékonyabb vonallal jelölt konstituens az (1) példa implicit propozícióját képviseli. Ez a propozíció egy – az adott körülmények között – elvárható konklúzió: Ha valaki, az (1) példában leírt tényállásnak megfelelő helyzetben, *nem érti azt*, amiben neki segítenie kellene, akkor *nem segít*.

A [II/a] séma és a (2) példa az (1) példának a megengedő, 'koncesszív' változata. A *bátyám nem értette* propozíció itt a megengedő főviszonyt jelölő *bár* utáni helyzetbe kerül.

(2) Elkezdtem a Thorát tanulni, és *a bátyám ebben segített nekem, bár nem értette*, hogy én leányként miért tanultam úgy, mint egy fiú.

[II/a]

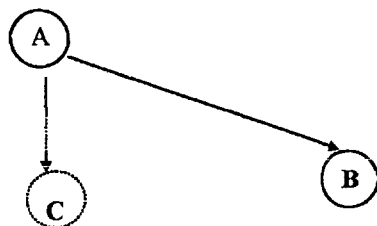
a) Az [I/a] és a [II/a] sorrendi átfordítása

A (2) példában két implicit propozíció van: a **C** és a **D**. A **D** propozíció a jelen megnyilatkozásban is egy elvárható, de nem megvalósuló mozzanatot reprezentál; a **D** propozíció implicit konklúziója a **B**-nek: *nem volt elvárható, hogy segít*.

Kommentár az [I/a] és a [II/b] sémához

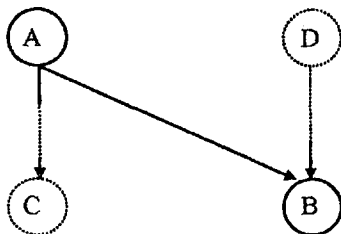
Ha az **A** propozíciót előzménynek, oknak fogjuk fel, akkor a **C** propozíció következmény, okozat; a **B** propozíció – az adverzatív reláció utótagjaként – ugyancsak következmény, okozat. Az [I/a] séma átfordításaként [I/b]:

[I/b]

Az [II/b] séma a **D** propozícióval több, mint az [I/b] séma. A **D** propozíció itt előzménye, oka a **B** propozíciónak.

[II/b]

b) A két tag sorrendjének, valamint a *de* és a *bár* ellentétfajtának 4 elvi lehetősége az alábbi.

(1) [I/a]	(2) [II/a]
[I/b]	[II/b]

ad (1) [I/a]

(A_{pr}*) TUDÁS ált.

Ha valaki valamit **nem ért**,
akkor – általában – nem
várható el, hogy segít benne.

ET

(A_p) TÉNY egy.

A bátyám nem értette,
hogy én leányként miért
tanulok úgy, mint egy fiú.
tehát*

(A_q*) ELVÁRÁS egy.

(A bátyám) nem fog segíteni
nekem.

(B_q) TÉNY egy.

de segített nekem.

ad (1) [II/b]

(A_{pr}*) TUDÁS ált.

Ha valaki segít valakinek
valamiben, akkor – általában –
feltételezhető, hogy érti azt.

ET

(A_p) TÉNY egy.

A bátyám segített nekem,
tehát*

(A_q*) FELTEVÉS egy.

(A bátyám) érti, hogy miért
tanulok úgy, mint egy fiú.

(B_q) TÉNY egy.

de nem értette, hogy
miért tanulok úgy, mint egy fiú.

ad (2) [II/a]

(Bpr*) TUDÁS ált.

Ha valaki nem érti, akkor – általában – nem várható el, hogy segít.

ET

(Bp) TÉNY egy.

bár (a bátyám) nem értette, hogy ...

hiszen/tehát*

(Aq) TÉNY egy.

**A bátyám segített
nekem,**

(Bq*) ELVÁRÁS egy.

(a bátyám) nem fog segíteni.

ad (2) [II/b]

(Bpr*) TUDÁS ált.

Ha valaki segít valakinek valamiben, akkor – általában – feltételezhető, hogy érti azt.

ET

(Bp) TÉNY egy.

bár (a bátyám) segített nekem,

hiszen/tehát*

(Aq) TÉNY egy.

A bátyám nem értette,
hogy én miért tanulok
úgy, mint egy fiú.

(Bq*) FELTÉTELEZÉS egy.

(a bátyám) mégis érti, hogy
miért tanulok úgy, mint
egy fiú.

B) A két ellentétfajta tapasztalati vizsgálata

Az előző pont alatti elvi sorrendezés értelmét egy József Attila-részlettel továbbgondolhatjuk.

(3) „*Nincsen egyéb
menedékünk, a kés hegyét
bár anyádnak szegezd, te bátor!
És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.*”

(József Attila: Nagyon fáj)

a) Az elvi sorrend

A kiemelt két tagmondat sorrendi lehetőségei azonosak az (1) és a (2) példák sorrendi lehetőségeivel.

[I/a] ki érti e szavakat, de mégis ellökött magától

[I/b] ki ellökött magától, de mégis érti e szavakat

[II/a] ki érti e szavakat, bár ellökött magától

[II/b] ki ellökött magától, bár érti e szavakat

b) A vers lineáris menetébe beépíthető, valamint be nem építhető változatok

A 4 elvi változatból csupán kettő, az [I/a] és a [II/a] építhető be a költemény lineáris menetébe; vagyis az eredeti sorrend mellett annak megengedő változata. Ez érthető, hisz kettejük 'pragmatikai előfeltevése' azonos:

'Ha majd akad egy nő, aki érti e szavakat, akkor az nem fog ellökni magától.'

[I/a]

(Ap) TÉNY egy.
**akadt nő, ki érti e
szavakat,**

(Aq*) REMÉNY egy.
ez a nő nem fog
ellökni magától,
[II/a]

(Bq) TÉNY egy.
de mégis ellökött magától.

(Bp) FELTEVÉS egy.
bár érti e szavakat
hiszen/tehát*

(Aq) TÉNY egy.
ellökött magától

(Bq*) ELVÁRÁS egy.
nem lett volna szabad ellöknie magától

c) Tapasztalati vizsgálat

Az [I/b] és a [II/b] alatti változatok nem építhetők be a költemény lineáris menetébe. Az akadálynak az az oka, hogy más a 'pragmatikai előfeltevésük':

'Ha a nő érti e szavakat, de mégis ellök magától, akkor vagy mégsem érti a szavakat, vagy a hozzám való viszonya nem a szavak értésén-nem értésén múlik.'

[I/b]

(Ap) TÉNY egy.
ki ellökött magától,

(Aq*) FELTEVÉS egy.
nem érti e szavakat

[II/b]

(Bq) ELVÁRÁSTÖRLÉS egy.
de mégis érti e szavakat

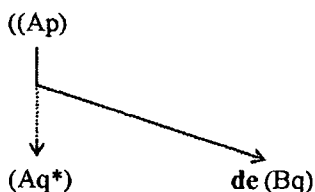
(Bp) TÉNY egy.
bár ellökött magától

(Aq) TÉNY egy.
ki érti e szavakat,

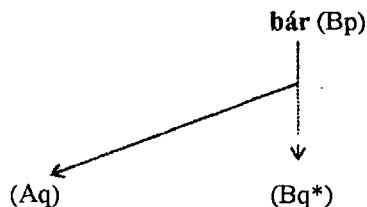
(Bq) ELVÁRÁS egy.
nem lehetett volna értenie

A tapasztalati vizsgálat alapján ELIZABETH RUDOLPH két elvi sémáját, amellyel a *de*-féle, illetőleg a *bár*-féle interpretáció lényegét fejezi ki, az alábbiak szerint egyszerűsíthetjük. [A szaggatott vonal, valamint a csillag (*) a viszony, illetőleg a komponens implicit, nyelvtileg ki nem fejezett voltát képviseli.]

A *de*-féle interpretáció: ((Ap) *de* (Bq))

A *bár*-féle interpretáció: ((Aq) *bár* (Bp))

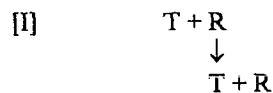

C) Összegzés

Az itt elvégzett elemzéseknek – a maguk aktuális tanulságain túl – egy módszertani következtetésiük is van. Mint láthattuk, a kutatás elméleti, valamint tapasztalati módja feltételezi egymást. A József Attila-részlet gondolatmenetének igazolásához egy paradigmába rendeződő jelentésszerkezet nyújtott segítséget; arra pedig, hogy a négyelemű paradigma nem homogén alakulat (hiszen két párba tagolódik), az élő szöveg gondolatmenete világított rá.

2.2.8. Az érvelés okozati–oki láncolódása

A láncolódás mint 'láncszerű témafejlődés' a szöveg mondatainak/tagmondatainak/szövegegységeinek közismert kapcsolástípusa (DANEŠ 1974. 106–129); az a szövegépítkezési mód, amelyben egy előző szövegmondat stb. 'újságoló' részéből (ez DEME LÁSZLÓ szóhasználata), vagyis a 'rémából' a következő szövegmondat stb. ismert része: 'téma' lesz. Egy szövegegység egymást követő két szövegmondatában elvileg úgy, ahogy az [I] séma ábrázolja.

Ilyesmit láthatunk a költészetből vett (1) példán. (Antonio Machado: Románc. Kosztolányi Dezső fordítása.).

- (1) *A téren egy torony van,
a tornyon van egy erkély,
az erkélyen egy asszony
s az asszonyon virág van.*

Az (1) példában négy tagmondat alkotja a réma-téma-láncot (ahol az F a főhangsúly, a fókusz jele):

[_T A téren] [_R egy [_F torony van]]
 [_T a tornyon] [_R van egy [_F erkély]]
 [_T az erkélyen] [_R egy [_F asszony]]
 [_T az asszonyon] [_R [_F virág van]]

(Megjegyzés. A retorika az (1) példában a gondolatalakzatok egyik gyakori formáját, a 'gradatio'-t ismerné fel, melynek képletét – H. LAUSBERG eljárását követve – FÓNAGY IVÁN is alkalmazza: *a b b c c d ...* (FÓNAGY 1990. 15–17).)

A láncszerű témafejlődés nem csupán költői, hanem más szövegtípusokban is érvényesül; KABÁN ANNAMÁRIA magyar tudományos szövegekben tárta fel ezt a szövegépítkezési módot (KABÁN 1993.).

(Megjegyzés. A szöveg mondatai tematikus fejlődésének leírásában E. R. LONGACRE a témát 'Ground'-nak, a rémát 'Figure'-nek nevezi. (LONGACRE 1970; lásd róla BÉKESI: 1982. 33–35).)

A) A szövegépítkezés módja szempontjából láncszerű témafejlődésnek tekintem a jelen írás tárgyát is, vagyis az érvelésben szereplő szövegmondatok/tagmondatok/szövegegységek okozati-oki láncolódását. Ebben az esetben az okozat mint egy szillogisztikus érvelés konklúziója (jele: *q*) egy őt követő újabb érvelésben okként, vagyis a kis premissza (jele: *p*) szerepében halad tovább. A [II] séma e feltevés alapján követi az [I] séma szerkezetét.

[II]

q
↓
p ...

A konklúzió szerepű kijelentés tehát felveszi a kis premissza szerepét. Ezt láthatjuk a (2) példa 3. és 4. szövegmondatainak kapcsolódásában.

(2) „¹Mialatt ő [Szabó Lőrinc] a nagyvárossal küzdött, barátai megcsinálták a népi irodalmat. ²Semmi sem lett volna könnyebb, mint a mozdonyvezető fiának szerepet követelni benne. ³*De ez, úgy érezte, nem lenne igaz.* ⁴*Ő rég levált, lemorzsolódott arról a kőzetről; magában hányódó egyén, a város atomja lett; nem írhatott hát mást, csak ennek az atomnak a fájdalmát, gyönyörét.*” (NÉMETH 1961. 326)

Elemzésünk anyaga csupán a dőlt betűvel szedett 3. és 4. mondat. Az okozati-oki viszony elemzése feltárja, hogy a *háttal* jelölt következtetésnek (*nem írhatott hát mást*) a szövegben nincs nyelvtanilag kifejezett, explicit következtetési alapja: kis és nagy premiszája. Az érvelési műveletnek ezt a két – itt – implicit tételeit a partnernek kell rekonstruálnia. Rá kell jönnie, akár kutató, akár spontán olvasó a partner, hogy a nyelvtanilag ki nem fejezett kis premissza azonos azzal a kijelentéssel, amely az előző érvelésben a konklúzió szerepét töltötte be (Már *nem igaz* a régi szerep). A konklúzió továbblépését a kis premissza szerepébe a [III] séma jeleníti meg. A séma tartalmazza – a (pr*)-gal jelölt – implicit általános tudáselemeket is.

[III]

(pr*) Ha valaki rég kivált
eredeti családi köze-
géből, akkor most
nem lenne igaz a
régi szerep.

ET

(p) [Szabó Lőrinc] *rég levált arról a köze-tről,*

TEHÁT

(q) *ez ... nem lenne igaz*

↓

(p*) Már *nem igaz a régi szerep.*

TEHÁT

(q) *nem írhatott hát mást*

HISZEN

(pr*) Ha már nem igaz
a régi szerep, akkor
a költő csak az újat
írhatja.

(Megjegyzés: Az ET egy elvi konnektívum, amely az általános és az egyedi, a konvencionális és az aktuális tudás között kapcsol. A csillag (*) a komponens implicit jelenlétét jelöli.)

A következőkben közelebről is megvizsgáljuk az eddig vázlatosan szemléltetett összefüggéseket.

2. Illyés Gyula *Naplójegyzetek* c. könyvsorozatának 1977/78. évi kötetében van egy szöveg, amelynek a gondolatmenete a (q)→(p) láncolódására, vagyis azonos kijelentés (q), majd (p) szerepére épül (Illyés 1992. 15). Ezt jeleníti meg a (3) példa.

(3) „– Ha Újvidéken magyarul keresnek egy utcát, hányadik járókelő válaszolna magyarul?

– Tán ötödik.

De aki magyar, az ragaszkodik a magyarságához. Bár az iskolából a gyerekek azt a véleményt hozzák haza, hogy a magyar másodrangú nép. Kisfiú, ebédnél, megtudván az iskolában, hogy Szent-Györgyi, a C-vitamin fölfedezője magyar, ezt kérdezte:

– Tudott szerbül?

Hogy olyan művelt volt.”

Az idézett szöveg utolsó előtti mondata konklúzió (jele: q), utolsó mondata e konklúzió indoklása (jele: p). Ezek az érvelés meghatározható lépései. E lépések szerint kimondatlan marad az az általános tudás (jele: pr*), amely az indoklással együtt alkotja a konklúzió alapját:

(p) *A C-vitamint Szent-Györgyi (azaz egy magyar tudós) fedezte fel.*

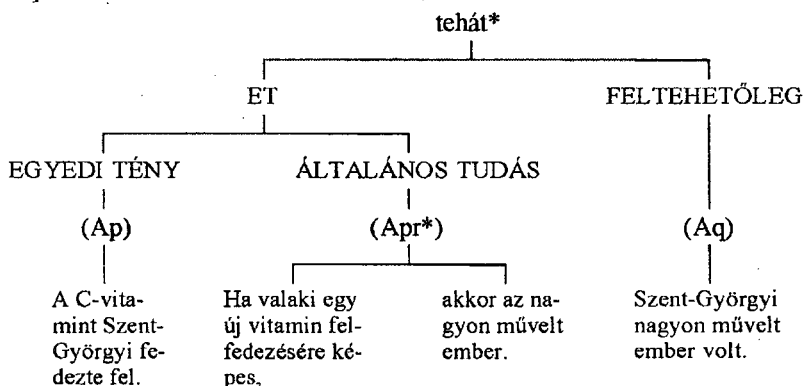
(pr*) *Ha valaki egy új vitamin felfedezésére képes, akkor az – feltehetőleg – nagyon művelt ember.*

A konvencionális tudás (pr*) és az aktuális tény (p) közös eleme (*vitamin felfedezése*) egymáshoz rendeli a (p) (Szent-Györgyi) és a (pr*) (*nagyon művelt ember*) együtt ebben a szövegben eddig nem szereplő részleteit, s ezekből létrejön a konklúzió (jele: q):

(q) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

A fenti összefüggéseket ábrájon a [IV] sémák szemléltetik.

[IV/a]

A [IV/a] séma csupán első részét ábrázolja a gondolatmenetnek, amelynek a második része hasonlóképpen tagolódik szét. E részlet konvencionális tudása (meggyőződése) hozzávetőlegesen így rekonstruálható:

(pr*) *Ha valaki nagyon művelt ember, akkor – még ha magyar nemzetiségű is – tud szerbül.*

A gondolatmenet indokló tétele (itt már tényként véve) az első részlet konklúziójából jön át, jele tehát (p):

(p) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

Az itteni (pr*) és (p) adja együtt az itteni – kérdésként megjelenő – konklúzió alapját

(q): – *Tudott szerbül?*

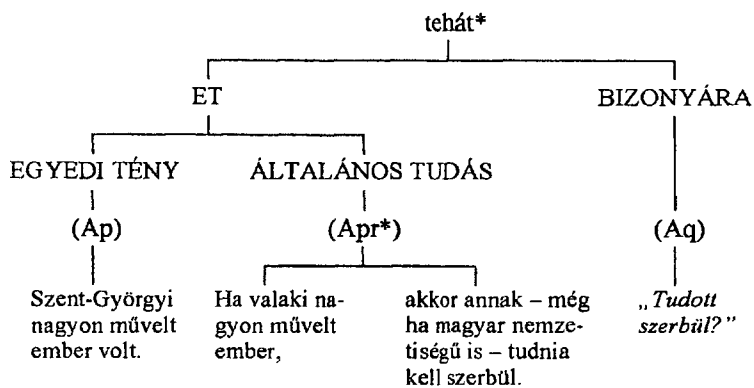
A (3 szöveg) utolsó mondata, mellyel a gondolatmenetet a szerző csattanóként zárja le, közös eleme a két következtetésnek. Jele ezért kettős; az első szillogizmusban (jele: A) konklúzió, vagyis (Aq), a második szillogizmusban (jele: B) már egyedi tény, jele ezért (Bp):

(Aq) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

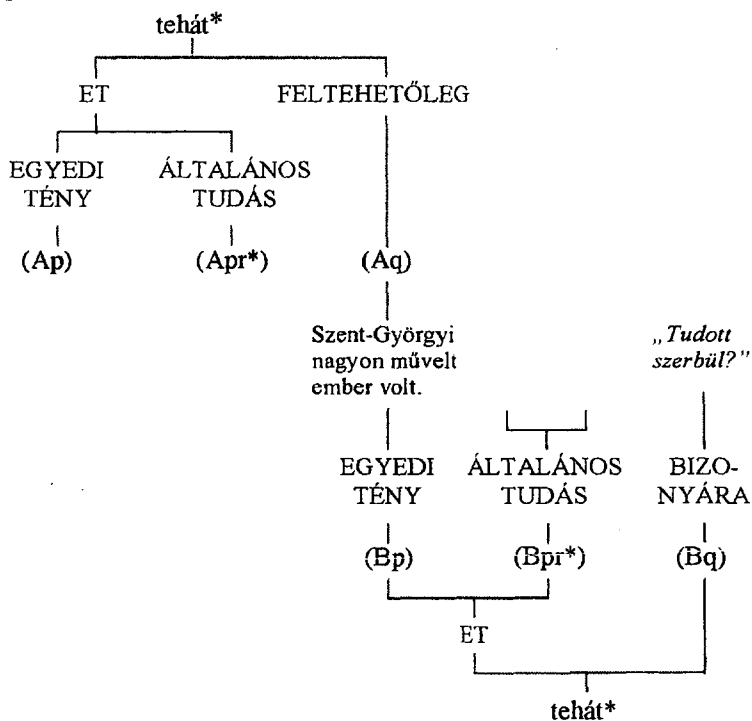
(Bp) *Szent-Györgyi nagyon művelt ember volt.*

(Lásd a [IV/b] sémát! A teljes gondolatmenet szerkezetét az [IV/c] séma jeleníti meg.)

[IV/b]

[IV/c]

C) Ugyanannak a jelentésrészesletnek okozatból okká változó szerepét a 'láncszerű témafejlődés' analógiájára értelmeztük. Ha ez a megközelítés elfogadható, akkor érdemes további mondat- és szövegszerkezeti párhuzamokat keresni.

2.2.9. Az ellentét elvárástörölő, valamint megengedő fajtája

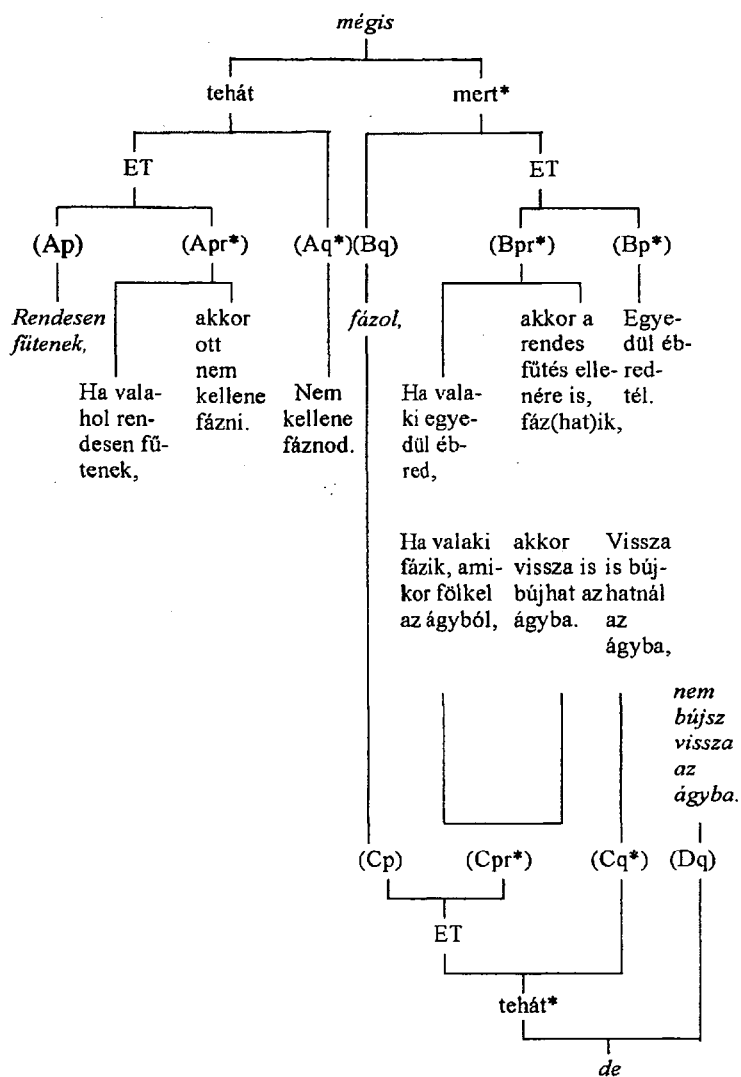
Azt a gondolatépítkezési módot, amelyet Illyés Gyula egyik naplójegyzetében vizsgáltunk, Oravecz Imre versszakának utolsó két sorában is felismerhetjük:

- (1) „... felébredtél és nem tudsz elaludni,
felkapcsolod a lámpát és felkelsz (...)
összebb húzod magadon a ruhát,
rendesen fűtenek, mégis fázol,
de nem bújsz vissza az ágyba.”
(Oravecz Imre: Hűtlen kedveshez)

Az (1) példa jelentésszerkezete – a megokoló szerepű utótag implicit volta miatt – bonyolultabb, mint amilyen az Illyés-szöveg szerkezete volt. De az (1)-ben is ugyanaz a lényeg, mint ami abban volt. Az a kijelentés (*fázol*), amely a *mégissel* viszonyított ellentétes szerkezet utótagjában konklúzió (**Bq**) volt, az a *devel* viszonyított ellentétes szerkezet előtagjában kis premissza (**Cp**).

A) Elemzésünk anyaga itt is csupán a kurzivált két verssor. Az explicit és az implicit kijelentéseket a [I] sémán nagy betűk jelölik: (**A**), (**B**), (**C**), (**D**); a 'láncolódás' a *fázol* kijelentés előbb konklúzió (**q**), majd kis premissza (**p**) szerepeiben valósul meg. (Lásd a következő oldalon!)

[I]

Az [I] séma alkalmas, hogy általa megjelenítsük azt a különbséget, amely a 'megszorító', valamint a 'megengedő' ellentét között van. Ennek érdekében az (1/a) példában csupán a kötőszót (*bár*) tesszük ki, az (1/b)-ben viszont a két tagmondat sorrendjét is megváltoztatjuk.

(1/a) (...) *bár rendszeren fűtenek, mégis fázol, de nem bújsz vissza az ágyba.*

(1/b) (...) *Fázol, pedig rendszeren fűtenek, de nem bújsz vissza az ágyba.*

Az (1/a) értelemszerkezetét – a kitett *bár* kötőszó ellenére – épp úgy az [I] séma reprezentálja, miként a kötőszó nélküli (1) példáét. A *bár* kötőszónak itt, vagyis az ellentétes viszony előtagjaként csupán 'pragmatikai szerepe' van; felhívja a partner figyelmét az implicit konklúzióra: (Aq*) nem kellene fáznod. (BÁNRETI 1983. 37).

B) Az (1/b)-féle értelemszerkezet, vagyis ahol a megengedő tagmondat az ellentétes viszony utótagjaként szerepel, számottevően más. Itt nemcsak a tagmondat megengedő, hanem a viszony is az. A *Fázol, pedig rendszeren fűtenek* kijelentés *fázol* előtagjának a *pedig* kötőszó épp úgy konklúzió, vagyis (Aq) szerepet ad, miként az [I] sémán a *mert** kötőszó tette. Ebből érthetjük meg, hogy az utótagként elhelyezett megengedő tagmondat szerepe itt szintén a megokolás, jele ezért (Bp):

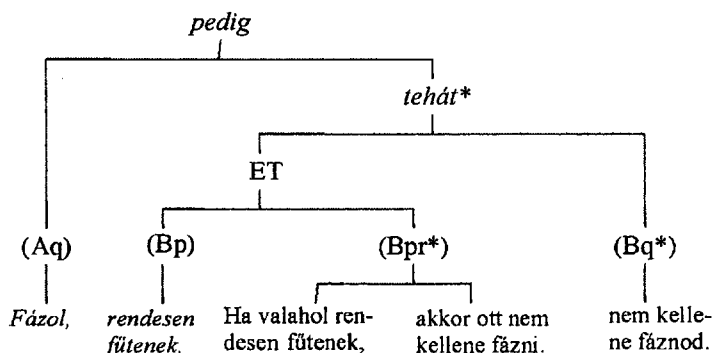
	hiszen*	(Bp) rendszeren fűtenek
(Aq) fázol	pedig	(Bq*) nem kellene fáznod.

Ágrajzzal mindezt a [II/a], [II/b] és a [II/c] sémák részletezik.

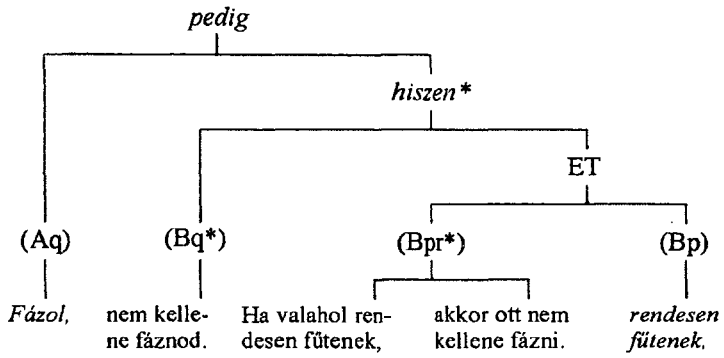
A [II/a] és a [II/b] csupán sorrendi változatai egymásnak. A [II/a]-ban a *fázol*-nak el-
lentmondó tény, (*rendszeren fűtenek*), vagyis a (Bp) jön előbb; a [II/b] az implicit konklúziót, vagyis (Bq*)-t helyezi előre: (Aq) *fázol, pedig (Bq*)* nem kellene fáznod.

A [II/c] séma (C) – (D) része azonos az [I] séma alsó részével. Az (A) – (D) részbe itt a [II/b] sémát írtuk be (*fázol, pedig nem kellene fáznod, hiszen rendszeren fűtenek*).

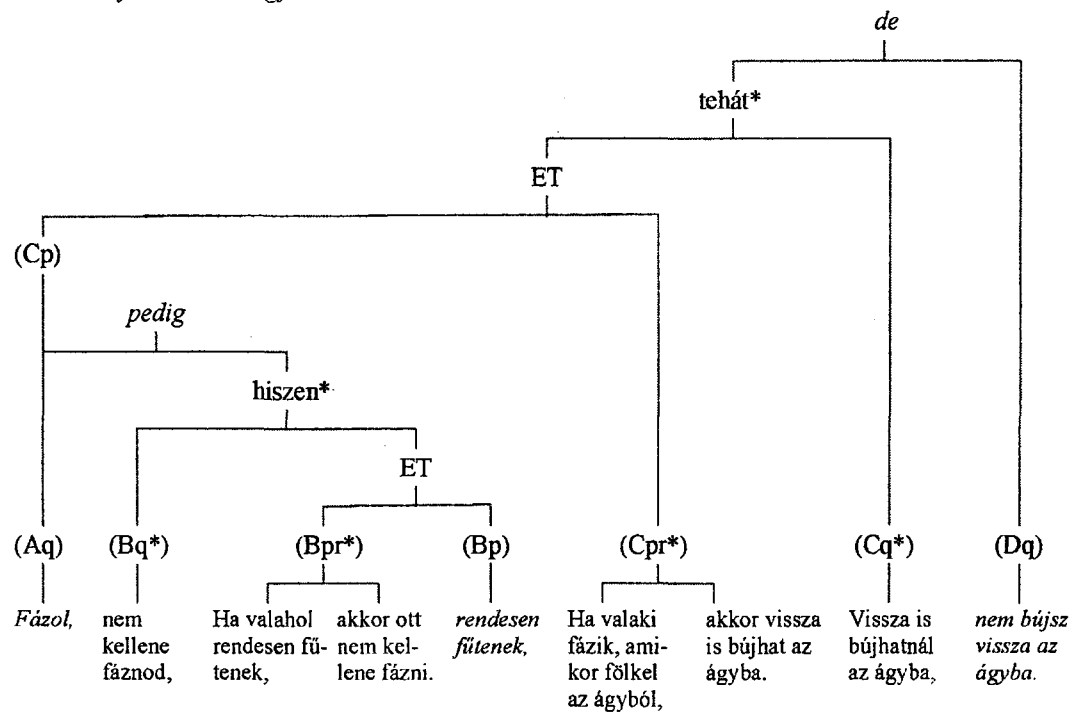
[II/a]

[II/b]

[II/c] (1/b) *Fázol, pedig rendszeren fűtenek, /
de nem bújsz vissza az ágyba*

A megengedő viszony itt felvázolt értelmezése egybevág BÁNRÉTI ZOLTÁN idézett felfogásával. A nyolcvanas évek elején azonban a megengedésben „csak két tagmondat kapcsolásának grammatikai szabályait” keresték (BÁNRÉTI i.m. 6), a jelen vizsgálat a megengedést egy összetett jelentésszerkezet belső viszonyának tekinti.

2.2.10. A beágyazott láncolódás

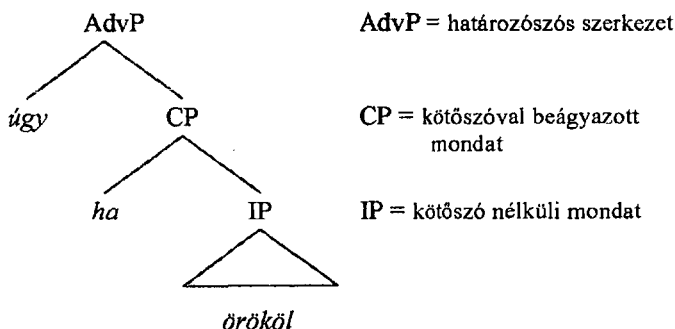
Természetének időbeli egymásutánisága folytán a kommunikáció iránya 'lineáris', s ez érvényesül – bár nem azonos arányban – a nyelvi-nyelvhasználati alakulatok minden szintjén. Az építkezés linearitását a klasszikus nyelvtanok többnyire a 'mellérendelő' viszonyítás keretén belül tárgyalják; ebben az értelemben beszélnek mellérendelésről az összetett szavak, a szószerkezetek, a tagmondatok, a szövegmondatok és a szövegegységek esetében egyaránt. Továbbgondolva RÁCZ ENDRE példáját (RÁCZ 1968. 264–266), ezt az összefüggést egy *(de/tehát)*-kapcsolatként képzeljük el.

Az irány fő vonalát tekintve a kommunikáció menete lineáris ugyan, az egymás utáni lépések informatív részletezése viszont hierarchikus, illetőleg egész/rész viszonyú. Ezt a részletező irányt a nyelvtanok többnyire az 'alárendelő' viszonyítás keretén belül tárgyalják, s ebben az értelemben beszélnek alárendelésről az összetett szavak, a szószerkezetek és a tagmondatok esetében.

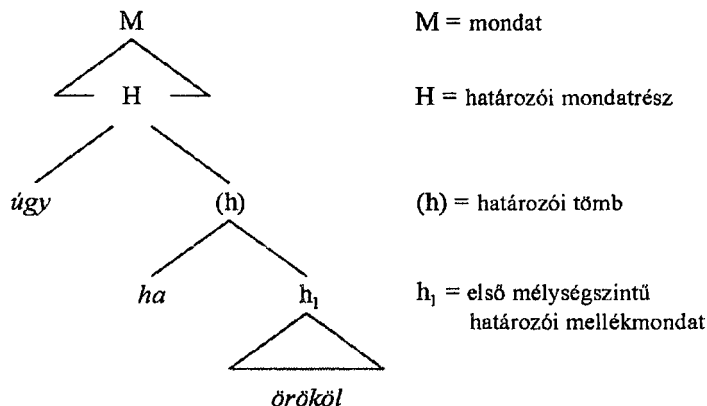
Két mondat viszonya abból a nézőpontból 'hierarchikus', amelyben a főmondat állítmányi szerepű igéje a saját kötelező vagy lehetséges mondatrészt (argumentumát) egy – tipikusan – mutató névmás/névmási határozószó fejezi ki, s e határozószó tartalmát egy – ebben az értelemben – 'mellékmondat' szerepű mondat/mondattömb adja meg. Ebben az összefüggésben a mellékmondat kapcsolata nem csupán a névmásig tart, amiként a [I/a] séma szemlélteti, hanem – a névmás mondatrészi szerepének közvetítésével – a főmondat igéjéig vezet el. Ezt a kapcsolatot a [I/b] sémán láthatjuk. A sémák nyelvi anyaga Veres Péter alábbi szövegegységéből származik. (Az elemzés követhetősége érdekében az egyes szövegmondatokat sorszámok jelölik.)

„¹Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja. ²Mink nem vártunk örökséget, minden közelebbi atyánkfia hóttkódús, tarisznyacipelő napszámos volt. ³Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt. ⁴Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.” (Veres 1973. 884)

[I/a]

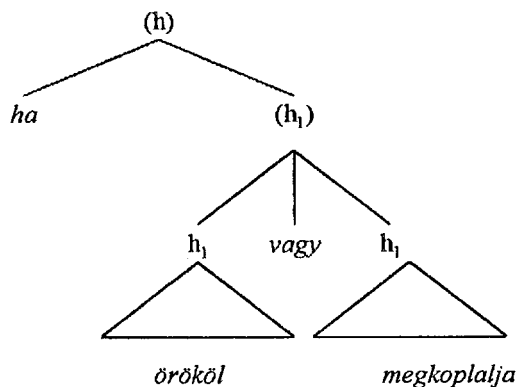
[I/b]

A [I/b] alatt alkalmazott ábrázolás értelmét az a helyzet igazolja, amelyben az első mélységszintű mellékmondat mellérendelő módon tagolódik tovább. Ebben a megjelenési formában nem a mutató határozószó (névmás) szófaji mivolta, hanem mondatrészi szerepe ad formát a belsőleg továbbtagoló tömbnek. Ezt szemlélteti a [I/c] és a [I/d].

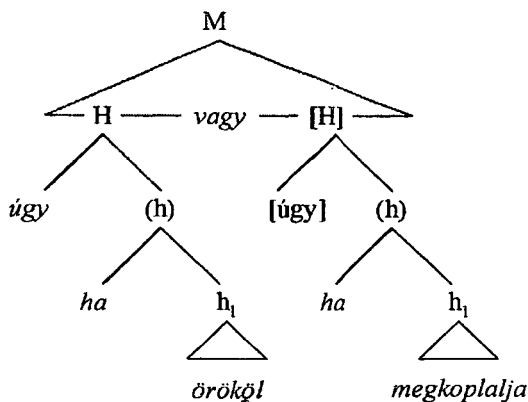
[I/c]

... úgy ..., ha örökök, vagy megkoplalja.

[I/d]

... úgy ..., ha örököl, vagy ha megköplálja.

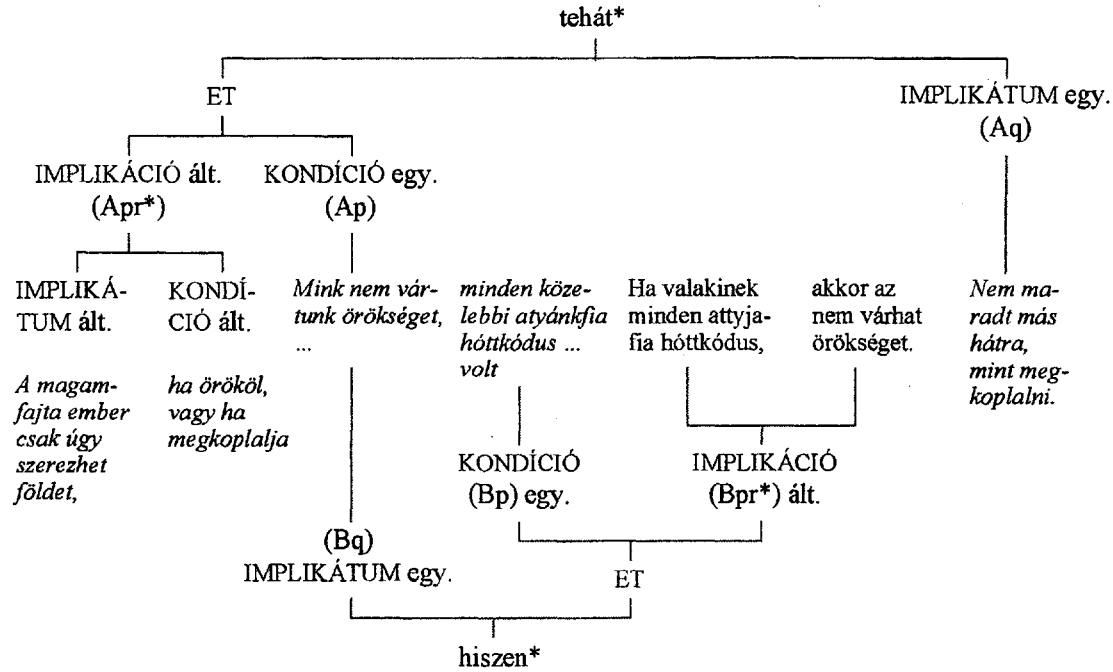
A [I/c] és a [I/d] különbségében a választó viszony szintbeli különbsége fejeződik ki. A választó viszony a [I/c] ábrán tagmondatok között, a [I/d] ábrán mondatrészek között szerepel.

*

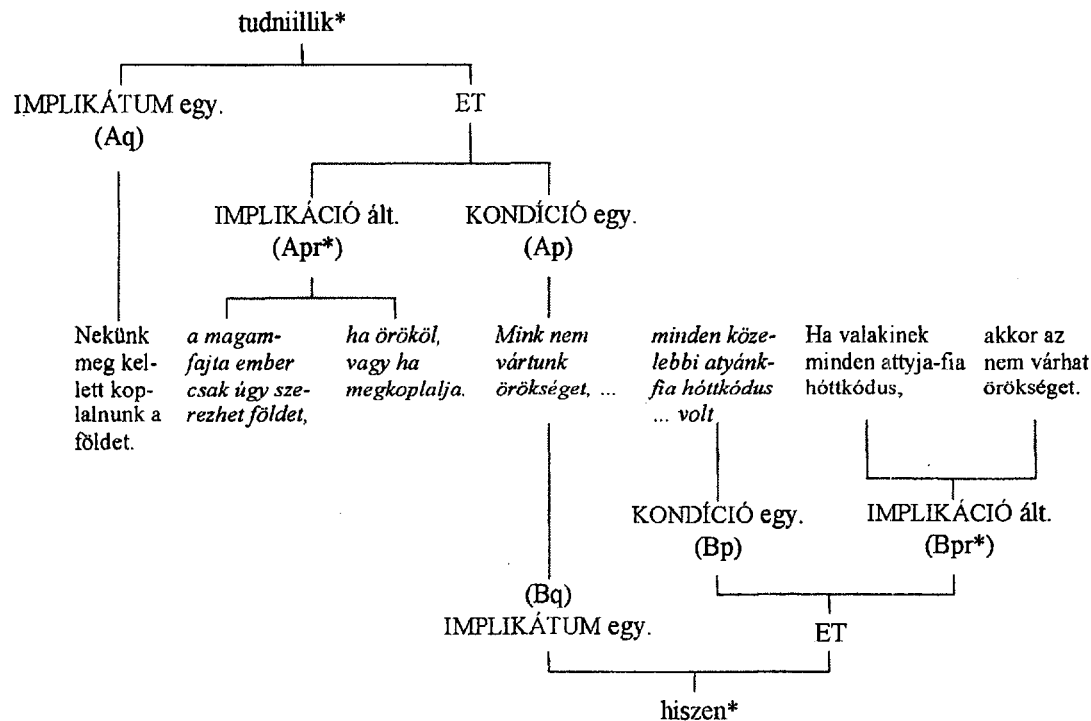
Az érvelés láncolódo építkezésében az alárendelés 'beágyazásos' változatát ismerhetjük fel. A következtetési művelet 'kis premissza' tételét, vagyis a (p)-t ekkor nem folytatja, azaz nem lineárisan követi, hanem részletezi egy újabb következtetési művelet egyik lépése. Ez a lépés – sorrendi helyéből következően – lehet ugyancsak 'kis premissza', de ugyanígy lehet 'konklúzió', azaz (q) is. E kettő beágyazott helyzetét az idézett Veres Péter-szövegegység szemlélteti a [II/a], [II/b], [II/c], [II/d] jelű ábrákon. Mind a négy helyzetben egyedi 'kondíció', azaz (Ap) kap újabb szerepet a értelemszerkezetben: (Ap) → (Bq).

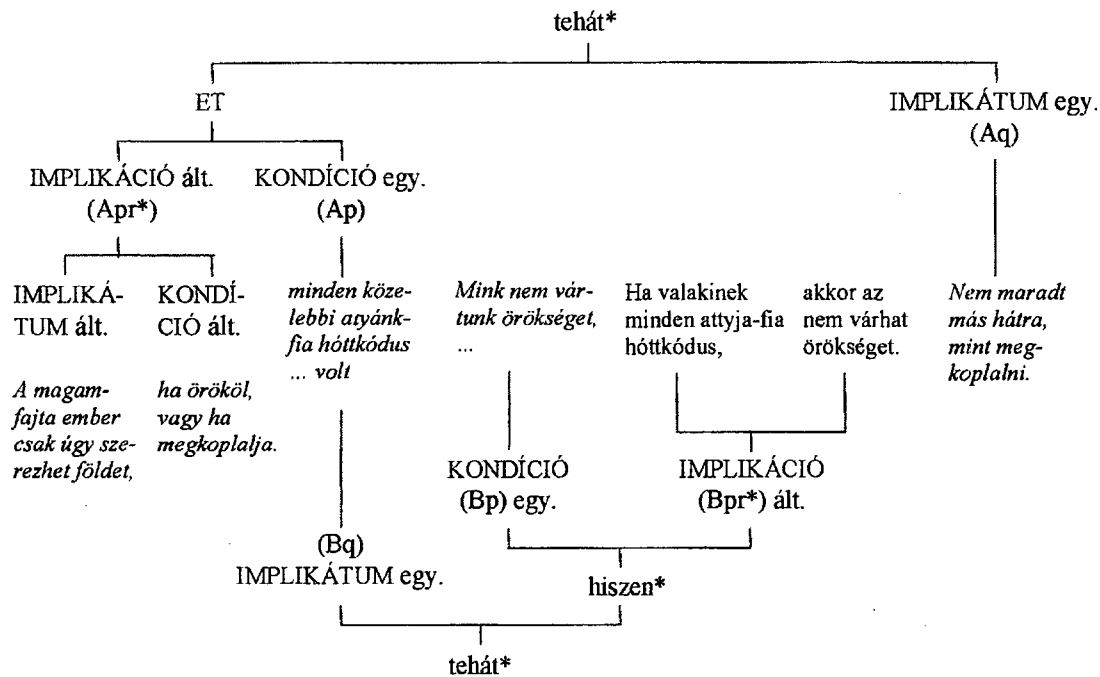
A [II/a] és a [II/b] esetében következtetésként, azaz egyedi 'implikátum'-ként, (Bq) lép tovább az (Ap). A [II/c] és a [II/d]-ben az (Ap) megtartja 'kis premissza', azaz egyedi 'kondíció' szerepét: (Ap) → (Bp).

[II/a]

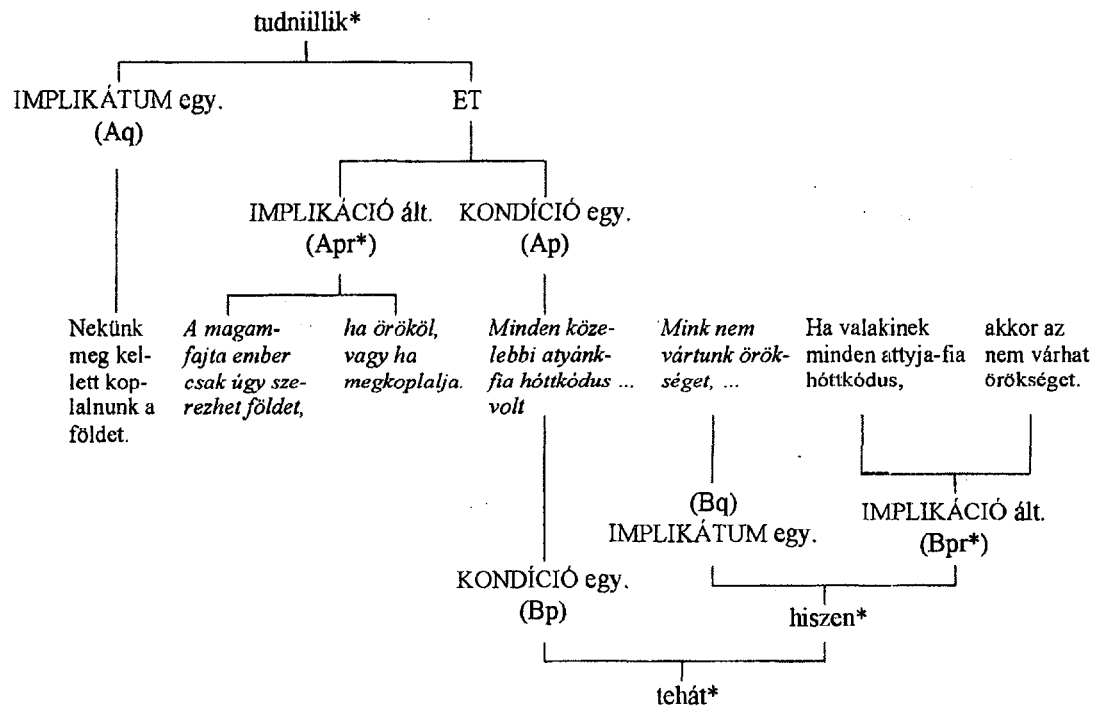

[II/b]

[II/d]

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az érvelés láncolódásának a paradigmáját négy megjelenési forma alkotja. A láncolódás lehet 'lineáris', amelyben az érvelés tételei (sorrendi helyzetükből következően) okozati-ok, valamint oki-okozati viszonyban lehetnek egymással.

Az itteni elemzés a láncolódás 'beágyazásos' eseteit mutatta be, ahol az első érvelést lezáró, megokoló szerepű 'kis premissza' az őt követő újabb érvelésben vagy megtartja szillogisztikus szerepét, azaz mint (Bp), vagy pedig a 'konklúzió' (Bq) szerepében lép tovább.